

Dariusz Tkaczewski

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Słowiańskiej w Sosnowcu
tkaczewski@poczta.onet.pl

PRAGA JAKO CZESKI I EUROPEJSKI OŚRODEK ŻYCIA INTELEKTUALNEGO I NAUKOWEGO W XIX I XX WIEKU (LUDZIE, INSTYTUCJE, INICJATYWY)

Streszczenie: Praga i jej wybitni myśliciele (naukowcy, odkrywcy i wynalazcy) wniosła swój niepozorny, lecz godny uwagi wkład nie tylko do czeskiej, ale i do światowej nauki, dziedzictwa cywilizacyjnego i kulturowego, które wywarły swój wpływ na stan XX-wiecznej nauki i współczesnej wiedzy w Europie. To nie tylko badacze i naukowcy, ale także zasłużone uczelnie i instytucje życia naukowego oraz cenne czeskie, europejskie i światowe inicjatywy intelektualne (kongresy, konferencje, szkoły teoretyczne) i wydawnicze (encyklopedie, leksykony). Niniejszy artykuł przybliży je w uporządkowany sposób (chronologicznie), obejmując swą cezurą czasową głównie wiek XIX i pierwszą połowę wieku XX, gdyż te czeskie i czecosłowackie osiągnięcia stały się przyczynkiem do współczesnych sukcesów oraz stanu czeskiej nauki i myśli wynalazczej.

Słowa kluczowe: Praga, życie intelektualne i nauka, XIX i XX wiek, ludzie, instytucje, inicjatywy.

Wprowadzenie

Praga to miasto niezwykle i magiczne, posiadające swój nieuchwytny *genius loci*. Już od ponad tysiąca lat jest wspaniałą stolicą państwa Czechów, którą wielcy władcy czescy (Przemysłodzi, Luksemburgowie, Jagiellonowie i Habsburgowie) starali się przez wieki – mimo obiektywnych przeszkód losu – doprowadzić do wielkości i rozkwitu nie tylko cywilizacyjnego, ale także umysłowego i kulturalnego. Nadwełtawska metropolia i jej wybitni myśliciele (naukowcy,

odkrywczy i wynalazcy z nią związani) wniosła swój niepozorny, lecz godny uwagi wkład nie tylko do czeskiej, ale i do światowej nauki, dziedzictwa cywilizacyjnego i kulturowego, które wywarły swój wpływ na stan XX-wiecznej nauki i współczesnej wiedzy w Europie. To nie tylko badacze i naukowcy, ale także zasłużone uczelnie i instytucje życia naukowego oraz cenne czeskie, europejskie i światowe inicjatywy intelektualne (kongresy, konferencje, szkoły teoretyczne) i wydawnicze (encyklopedie, leksykony). Niniejszy artykuł przybliży je w uporządkowany sposób, głównie chronologicznie, gdyż te czeskie i czechosłowackie osiągnięcia stały się przyczynkiem do współczesnych sukcesów oraz stanu czeskiej nauki i myśli wynalazczej.

Nie sposób mówić o wspomnianym XIX- i XX-wiecznym dorobku, nie sięgając chociaż wybiórczo do wcześniejszych wieków, a więc wydarzeń, instytucji i postaci związanych z Pragą, które na trwałe zapisały się w dziejach czeskiej nauki i wiedzy.

1. Początki czeskiego życia naukowego od średniowiecza do oświecenia

Naukowe tradycje Pragi – we współczesnym rozumieniu – sięgają XII wieku, gdy praskim kanonikiem został **Kosmas**, autor pisanej po łacinie cenionej *Kosmasa Kroniki Czechów* [łac. *Chronica Boemorum*, czes. *Kosmova kronika Čechů*] (1119-1125), która należy do szczytowych osiągnięć średniowiecznej historiografii, zaś w XIV wieku na dworze Karola IV (cesarza niemieckiego i króla czeskiego) działał naukowo jego osobisty lekarz **Mistrz Klaret**, wybitny teolog i leksykograf, twórca i tłumacz łacińskich podręczników i leksykonów. Karol IV stworzył podwaliny dla „złotej Pragi”, tworząc z miasta europejską metropolię, skupiając wokół siebie wielkich mistrzów i artystów tych czasów, jak np. słynni architekci i rzeźbiarze europejskiego oraz praskiego gotyku i wczesnego renesansu, twórcy własnych szkół rzemiosła – **Matyáš z Arrasu** i jego uczeń **Petr Parlér**¹. Wiek XVI, epoka humanizmu i renesansu także odcisnęła swe piętno na życiu intelektualnym Pragi – w okresie tym język czeski rozwinął się imponująco i wszedł na swoje wyżyny (stał się także językiem dworskim na krakowskim Wawelu), co zaowocowało doskonałym przekładem *Biblii Kralickiej* [*Bible kralická*] (1588). Wśród wybitnych postaci nauki tych lat należy wymienić świetnego prawnika (i rektora UK) **Kornela ze Všehrd**, autora 9-tomowej rozprawy pt. *Devatero knih o práviech, súdiéch i o dskách země české* (1497/1507).

¹ Mathieud'Arras [Mateusz/Maciej z Arras] i Peter Parler.

Związany z Czechami wielki niemiecki filozof i badacz **Georgius (Jiří) Agricola** opracował imponujące 12-tomowe dzieło o szczytowych osiągnięciach ówczesnej techniki górnictwa pt. *Dvanáct knih o hornictví a hutnictví* (1556), w którym opisał także bogactwa naturalne północnych Czech i Łużyc. Tu także działał i publikował **Tadeáš Hájek z Hájku**, renesansowy przyrodnik i lekarz, astronom i matematyk oraz **Jan Jessenius**, doktor medycyny, który przeprowadził w Pradze pierwszą publiczną i naukową sekcję ludzkiego ciała (1600). „Złota” już wówczas Praga – a zwłaszcza dwór cesarza Rudolfa II, hojnego i wymagającego mecenasa naukowców (nierzadko szarlatanów, w tym alchemików) oraz wielkiego kolekcjonera sztuki i kuriozów z całego świata² – stała się również miejscem pobytu i pracy naukowej wielu europejskich naukowców, by wspomnieć **Tychona (de) Brahe** i **Johanna Keplera**, czołowych astronomów tej epoki. Po bitwie pod Białą Górą (1620) i wojnie trzydziestoletniej życie intelektualne Pragi i całych Czech pozostało w kryzysie, ogarnęła je „epoka mroku/ciemnoty”. Jednak życie naukowe w wyniszczonym kraju, a zwłaszcza Pradze nie ustało w pełni, o czym świadczą dokonania badawcze i dorobek lekarza, matematyka i fizyka **Jana Marcusa Marci** (z Kronlandu), patriotyczno-naukowe dzieła historyka **Bohuslava Balbína**, księdza i fizyka **Prokopa Diviša**³. Do wielkich europejskich myślicieli, filozofów, pedagogów i pisarzy tych czasów (XVII wiek) należy **Jan Amos Komenský**⁴, co prawda niezwiązany bezpośrednio z Pragą, a z Morawa-

² Znakomity obraz epoki Rudolfa II w Pradze zawarł Angelo Maria Ripellino w swej niezwykłej książce pt. *Praga magiczna* (PIW, Warszawa 1997, s. 86-148).

³ O Prokopie Divišu, Pradze i Czechach było głośno w całej monarchii austriackiej z powodu jego zaawansowanych doświadczeń z elektrycznością, w tym dla celów leczniczych. W 1754 roku zbudował na Morawach (Přímětice u Znojma) pierwszy piorunochron 6 lat przed Benjaminem Franklinem oraz jako dobry muzyk zasłynął ze skonstruowania unikatowego elektrycznego instrumentu muzycznego pod nazwą „Denis d’Or”, co opisano w „Tübingskich Wiadomościach Naukowych” („Tübingsche Berichte von gelehrten Sachen”, XXX, VII, 1754, s. 395), gdyż urządzenie potrafiło naśladować okazałą orkiestrę składającą się z instrumentów dętych i strunowych; zawierało 790 metalowych strun, 3 klawiatury i 3 systemy pedałów, a energię elektryczną dostarczały butelki lejdejskie. Niestety instrument zaginął, jego ślady urywają się w 1784 roku w Bratysławie (ówczesnym Preszburgu). *Osobnosti – Česko. Ottův slovník, Ottonovnakladatelství, Praha 2008, s. 123; Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, L. Nový (red.), UK, Praha 1961.

⁴ **Jan Amos Komenský**, Comenius/Komeniusz (1592-1670) – czeski filozof, reformator i myśliciel protestancki, senior generalny braci czeskich, „nauczyciel narodów” – teoretyk i praktyk nowoczesnej pedagogiki oraz dydaktyki poglądowej; twórca i popularyzator jednolitego systemu powszechnego nauczania, propagator nauczania dostępnego dla wszystkich, bez względu na płeć, stan i bogactwo, oraz nauczania w języku ojczystym (łacina powinna być nauczana w wyższych klasach). Oryginalność jego poglądów polegała na głoszeniu wiary w dobrobyt i naprawę ludzkości dzięki rozpowszechnianiu wiedzy. Jako filozofowi i pedagogowi szczególnie bliska była mu **pansofia** (od gr. *pan* = ‘wszystko’ + *sophia* = ‘mądrość’) – „wiedza uniwersalna”, „*vševěda*”, czyli „wszechwiedza” lub „wszechmądrość”; pojęciem tym Komeniusz oznaczał własny system pedagogiczny, zgodny z ideą: „nauczać wszystkich wszystkiego”. Słowa te po-

mi, Polską i Holandią, lecz swą wielkością i dorobkiem bardzo zasłużony dla Czech i Europy.

2. Odrodzenie Narodowe i XIX wiek – szacowne czeskie instytucje naukowe

Dopiero koniec XVIII wieku przyniósł czeskie Odrodzenie Narodowe w wielu aspektach, także intelektualnych i naukowych. Praga była jego centrum i najważniejszym ośrodkiem, tu skupiły się wielkie osobistości – budziciele narodowi i naukowcy. W 1784 roku założono tu pierwowzór współczesnej akademii nauk (Královská česká společnost nauk), w 1818 roku grono badaczy⁵ powołało do życia **Muzeum Narodowe** [Národní muzeum]⁶, zaś w 1831 roku – z inicjatywy genialnego intelektualisty, historyka **Františka Palackiego**⁷ – powstała **Macierz**

jawiają się w jego dziełach: *Schola Pansophica* (1650) i *Slovník pansofických definic* (1654). Inne dzieła J.A. Komenského o charakterze słownikowym i encyklopedycznym to: *Dvěře jazyků otevřené*, *Poklad jazyka českého*, *Slovník české řeči* i elementarz/słownik *Orbis (Sensualium) Pictus*. Zob. J.V. Novák, J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, F. Topič, Praha 1932, s. 129-168; Z. Kalista, *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*, Garamont, Praha 2009, s. 198; *Slovník výrazů obcych PWN*, E. Sobol (red.), WN PWN, Warszawa 1999, s. 820.

⁵ Była to prawdziwa placówka badawcza. Tu działali naukowo lub swe zbiory eksponatów bezinteresownie udostępnił publiczności: **Kašpar Maria ze Šternberka** (światowej sławy paleontolog), **František Palacký** (historyk i polityk), **Jan Dětmar z Nostic** (sponsor i podróżnik), **Johann Thadaeus Lindacker** (botanik i minearolog), **František Xaver Maxmilián Zippe** (założyciel czeskiej mineralogii); **Tadeáš Haenke**, **Jan Svatopluk Presl**, **Karel Bořivoj Presl** i **Jan Evangelista Purkyně** (przyrodnicy i botanicy, twórcy czeskiej nomenklatury biologicznej), **Joachim Barrande** (francuski paleontolog), **Bernard Bolzano** (światowej sławy matematyk), **Antonín Dvořák** (wybitny kompozytor i dyrygent); **Emil Holub** i **Vojta Náprstek** (podróżnicy i kronikarze) oraz **Pavel Josef Šafařík** (slawista). Zob. <http://www.nm.cz/Historie-NM/Institute/> (dostęp: 3.03.2016); K. Sklenář, *Obraz vlasti, příběh Národního muzea*, Nakl. Paseka, Praha 2001.

⁶ Obecne Muzeum Narodowe [Národní muzeum] na pl. Waclawa w Pradze wielokrotnie zmieniało nazwę; pierwotnie od chwili powstania w 1818 roku to Vlastenecké muzeum v Čechách (Muzeum Patriotyczne, niem. Vaterländisches Museum), potem od 1848 roku České muzeum, w latach 1854-1919 Museum Království českého (Muzeum Królestwa Czeskiego), w okresie 1919-22 Zemské museum (Muzeum Krajowe), 1922-39 Národní museum. W czasie okupacji (1940-45) nosiło nazwę Landes museum in Prag (Muzeum Krajowe w Pradze). Zob. <http://www.nm.cz/Historie-NM/Institute/> (dostęp: 3.03.2016); K. Sklenář, op. cit.

⁷ **František Palacký** (1798-1876) – czeski historyk, językoznawca, pisarz (twórca nowoczesnej czeskiej historiografii) i polityk (współtwórca i głosiciel austroslawizmu); jeden z najwybitniejszych „ojców narodu”, przywódców XIX-wiecznego czeskiego Odrodzenia Narodowego, inicjator i organizator Zjazdu Słowiańskiego w Pradze (1848). Był poliglotą, oprócz czeskiego znał biegle języki: angielski, francuski, grecki, łaciński, niemiecki, portugalski, rosyjski, starosłowiański, węgierski i włoski. W 1848 roku został wybrany do Ustawodawczego Sejmu Rzeszy [Ústavodárný říšský sněm], na którym przedstawił propozycję konstytucji Monarchii gwarantującą samodzielność narodów słowiańskich; 2 razy odrzucił stanowisko ministra szkolnictwa, przewodniczył Komitetowi Założycielskiemu Teatru Narodowego [Sbor pro zřízení Národního divadla] (1850). Autor wielu wybitnych dzieł naukowych i historycznych, wśród których należy

Czeską [Matices česká], które skupiały wybitnych czeskich naukowców, jak np. językoznawcę i leksykografa **Josefa Jungmanna** oraz slawistę i poliglotę, reformatora czeszczyzny **Josefa Dobrovskiego**. Warto wspomnieć o założeniu w 1791 roku przez **Václava Matěja Krameriusa** pierwszego nowoczesnego wydawnictwa naukowego pod nazwą Česká expedice. W 1844 roku František Palacký wystąpił z inicjatywą utworzenia czeskiego uniwersytetu nawiązującego do najlepszych tradycji zasłużonego Uniwersytetu Karola, co spotkało się głośnym echem wśród elit intelektualnych i świadomego społeczeństwa. W ten sposób rozpoczął się „nowożytny” okres czeskiej nauki...

Na życie intelektualne i naukowe XIX- i XX-wiecznej Pragi wpływ miały bogate tradycje formalnie zorganizowanej działalności badawczej i edukacyjnej na Ziemiach Czeskich, które sięgały ostatnich dekad XVIII wieku – pierwszego etapu czeskiego Odrodzenia Narodowego, gdy luźny ruch naukowy zaczął się skupiać w stowarzyszeniach i organizacjach o tym charakterze, zakładanych i działających głównie w Pradze. Warto więcej uwagi poświęcić tym zasłużonym instytucjom, które nie były wymienione wcześniej. Od 1769 roku spontanicznie wokół **Ignacego von Borna** zaczęło się skupiać grono naukowców tworzące szybko nieformalne **Towarzystwo Uczone** [cz. Společnost učená, niem. Gelehrte Gesellschaft], które w latach 1771-72 wydawało głównie po niemiecku tygodnik „Gelehrte Nachrichten” [„Učené zvěsti“]. W 1775 roku na mocy proklamacji pt. *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der Vaterländischen Geschichte und der Naturgeschichte* towarzystwo przyjęło ramy organizacyjne i przemianowało się na Czeskie Prywatne Towarzystwo Uczonych (1775-84), by następnie od 1784 roku przekształcić się w **Czeskie Towarzystwo Nauk** [Česká společnost nauk], którego współtwórcą był wybitny czeski slawista i budzielnik narodowy **Josef Dobrovský**. Patronat nad towarzystwem objęli kolejni cesarze austriaccy – Józef II i Leopold II, ten drugi dodatkowo w 1790 roku wyraził zgodę na rozbudowę nazwy do postaci **Królewskie**

wymienić między innymi wielotomowe niemiecko-czeskie *Dzieje narodu czeskiego w Czechach i na Morawach* [Dějiny národa českého v Čechách a v Moravě] (1836-1867), *Stari letopisové čeští od roku 1378 do roku 1527*, *Geschichte von Böhmen*, *Stručné dějiny Prahy* (niem. *Skizze einer Geschichte von Prag*), *Pomůcky ku poznání staročeského práva i řádu soudního*, projekt ustroju politycznego Austrii – *Idea państwa austriackiego* [*Idea státu rakouského*] (1865). Jest patronem drugiego najstarszego (po Uniwersytecie Karola) czeskiego uniwersytetu w Ołomuńcu, a jego podobizna zdobi banknot tysiackoronowy. Zob. L. Hrabová, M. Pospichal a kol., *Palackého cesta, Pohledy na život a činnost Františka Palackého a lidí mu blízkých*, *Sborník příspěvků k 200. Výročí narození Františka Palackého*, UP, Olomouc 1998; J. Kořalka, *František Palacký (1798-1876)*, *Životopis*, Argo, Praha 1998; J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, Paseka, Praha 1999.

Czeskie Towarzystwo Nauk [Královská česká společnost nauk]⁸. Jego posiedzenia odbywały się pierwotnie w sali szacownej biblioteki Klementinum, a od 1891 roku w nowo otwartym gmachu Muzeum Narodowego na Placu Wacława [Václavské náměstí]. Towarzystwo działało nieprzerwanie w XIX i pierwszej połowie XX wieku, zaś jego członkowie⁹, należący do ówczesnej elity intelektualnej, w okresie tym prowadzili badania naukowe z różnych dziedzin i tworzyli forum prezentacji osiągnięć czeskiej nauki. W trudnych latach okupacji niemieckiej, po zamknięciu czeskich szkół wyższych, organizowało tajne kursy i dyskusje naukowe. Królewskie Czeskie Towarzystwo Nauk pod tą nazwą działało do 1952 roku, w którym to wraz z innymi instytucjami życia naukowego zostało przekształcone w Czechosłowacką Akademię Nauk [Československá akademie věd].

Kolejną korporacją ówczesnej czeskiej elity intelektualnej zasłużoną dla nauki i kultury była działająca również w Pradze od 1888 roku **Czeska Akademia Cesarza Franciszka Józefa dla nauk, literatury i sztuk** [Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění]¹⁰, która została powołana przez Sejm Ziemski/Krajowy Królestwa Czeskiego [Zemský Království českého] oraz po akceptacji cesarza Franciszka Józefa I funkcjonowała w latach 1890¹¹-1918, a później aż do 1952 roku pod nazwą Czeska Akademia Nauk

⁸ Szerzej na temat tej korporacji uczonych w monografiach: J. Petrůň, *Královská česká společnost nauk. Místo České učené společnosti v dějinách a v proudu vědy*, „Vesmír”, 74 (11), Praha 1995, s. 632; J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie południowi i zachodni VI-XX wiek*, KiW, Warszawa 2005, s. 187; http://www.cas.cz/o_avcr/historie/kralovska_ceska_spolecnost_nauk.html (dostęp: 3.03.2016).

⁹ Wśród znanych działaczy i założycieli byli: Josef Sonnenfels, Gelasius Dobner, Karel Rafael Ungar, Mikuláš Adaukt Voigt, Karel Jindřich Šteib, hrabia František Josef Kinský i Ignác Cornova. Do grona członków należeli także wybitni europejscy naukowcy i ludzie kultury, między innymi (chronologicznie): František Martin Pelcl, Ignác Born, Josef Dobrovský, Bohumír Dlabáč, Bernard Bolzano, František Palacký, Jan Svatopluk Presl, Václav Hanka, Karel Bořivoj Presl, Pavel Josef Šafařík, Christian Doppler, Karel Jaromír Erben, Jan Evangelista Purkyně, August Emanuel Reuss, Karl Adolf Constantin Höfler, Václav Vladivoj Tomek, Karel Josef Napoleon Balling, Johann Heinrich Löwe, Josef Jireček, Josef Král, František Vejdovský, Josef Janko. Mecenasami i sponsorami Towarzystwa byli przedstawiciele oświeconej czeskiej i czesko-niemieckiej arystokracji, książęta i hrabiowie: Karl Egon Fürstenberg, Eugen z Vrbna a Bruntálu, Prokop Lažanský z Bukové, Franz de Paula Hartig, Johann Rudolf Chotek, František Antonín Kolovrat-Libštejnský. Zob. http://www.cas.cz/o_avcr/historie/kralovska_ceska_spolecnost_nauk.html (dostęp: 3.03.2016).

¹⁰ *Almanach České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa, 1891-1918*, <https://katalog.vsb.cz/authorities/62511#?id=x0GK-EYfQyChU82jvnfS2Q&pageSize=10&sorting=default> (dostęp: 3.03.2016).

¹¹ Za dzień powstania Akademii należy uznać 23.01.1890 roku, gdyż wtedy zredagowano i ogłoszono Akt erekcyjny, natomiast 5.12.1892 roku dokument został podpisany przez cesarza, co miało tylko symboliczny, potwierdzający charakter. Zob. http://www.cas.cz/o_avcr/historie/zakladaci_listina.html.

i Sztuk [Česká akademie věd a umění]. Jej faktycznym założycielem był architekt, polityk i mecenas kultury Josef Hlávka (pierwszy prezes w latach 1890-1908)¹², który wsparł Akademię finansowo i w latach następnych anonimowo finansował przedsięwzięcie łączną kwotą ówczesnych 200 000 złotych (Fundacja Hlávki [Hlávková nadace], założona w 1904 roku). Swą działalność Akademia rozpoczęła dnia 18.05.1891 roku w gmachu Muzeum Narodowego. Jej struktura obejmowała cztery tematyczne „klasy”: 1) filozofię, nauki społeczne i dyscypliny historyczne; 2) nauki przyrodnicze; 3) dyscypliny filologiczne oraz 4) sztuki plastyczne, muzykę i literaturę, zaś jej szeroka działalność publikacyjna opierała się na regularnych corocznych i wielu rocznicowych tomach naukowych pt. *Rozprawy Czeskiej Akademii Nauk i Sztuk* [Rozpravy České akademie věd a umění] oraz seriach naukowych, np. opracowań przyrodniczych i historycznych (w tym przekłady dzieł autorów antycznych).

3. XX wiek – życie i inicjatywy naukowe w niepodległej Czechosłowacji, wkład T.G. Masaryka

Po powstaniu Republiki Czechosłowackiej instytucja została zreformowana; dnia 10.11.1918 zmieniła nazwę na **Czeska Akademia nauk i sztuk** [Česká akademie věd a umění – ČAVU]¹³, w 1924 roku jej członkiem rzeczywistym¹⁴ została pierwsza kobieta – wybitna czeska pisarka Eliška Krásnohorská, w 1928 roku „klasa” nauk przyrodniczych podzieliła się na pięć sekcji: matematyczno-fizyczną, chemiczno-mineralogiczno-geologiczną, biologiczną, lekarską i techniczną. Główne cele i działania ČAVU polegały na prezentacji i propagowaniu czechosłowackiej nauki w kraju i za granicą, działalności publikacyjnej, przyznawaniu na zasadzie konkursów dotacji i stypendiów naukowych z funduszy państwowych i prywatnych fundacji. Działalność naukowa wybitnych człon-

¹² Kolejnymi prezydentami (prezesami) Akademii były wybitne postacie czeskiej nauki i kultury (chronologicznie): prawnik Antonín Randa (1908-1914), mineralog Karel Vrba (1914-1922), filolog Josef Zubatý (1923-1931), kompozytor Josef Bohuslav Foerster (1931-1939) i historyk Josef Šusta, który sprawował te funkcję w najtrudniejszych latach Protektoratu Czech i Moraw, aż do samobójstwa w 1945 roku. Ostatnim jej prezydentem – do jej rozwiązania – był kontrowersyjny komunistyczny naukowiec Zdeněk Nejedlý (1945-1952).

¹³ Szerzej na temat ČAVU w monografiach: B. Šeplavý, *Česká akademie věd a umění*, SN, Praha 1950; J. Pokorný, J. Novotný, *Česká akademie věd a umění 1891-1991. Sborník příspěvků k 100. Výročí zahájení činnosti*, HÚ AV ČR, Praha 1993.

¹⁴ ČAVU była organizacją samorządną, a jej członkowie byli wybierani w poszczególnych kategoriach – członek rzeczywisty/zwyczajny [člen řádný], nadzwyczajny [člen mimořádný], zagraniczny [člen zahraniční] i korespondent [člen dopisující] (od 1923 roku).

ków¹⁵ Akademii była prowadzona w komisjach branżowych, które stopniowo przerażały się w instytuty badawcze¹⁶. Po 1945 roku nastąpił dalszy proces przekształcania się jednostek ČAVU w wyspecjalizowane instytuty badawcze¹⁷; w 1949 roku powstało **Centrum Badań Naukowych** [Ústředí vědeckého výzkumu] skupiające dalszych siedem tzw. centralnych instytutów badawczych¹⁸. Te obydwie instytucje wraz z całym swym zapleczem zostały połączone w 1952 roku ze strukturami Królewskiego Czeskiego Towarzystwa Nauk [Královská česká společnost nauk], Akademii Pracy Masaryka [Masarykova akademie práce] i **Czechosłowackiej Narodowej Rady Badawczej** [Československá národní rada badatelská] oraz innych placówek badawczych¹⁹, tworząc dnia 17.11.1952 roku nową i jednolitą **Czechosłowacką Akademię Nauk** [Československá akademie věd – ČSAV] z siedzibą w Pradze, skupiającą swych członków²⁰, naukowców i badaczy głównie z czeskich ośrodków naukowych²¹. W obrębie ČSAV działała w pełni autonomicznie Słowacka Akademia Nauk [**Slovenská akadémia vied – SAV**] z siedzibą w Bratysławie. Od 1993 roku, po rozpadzie Czechosłowacji (1992) ČSAV przekształciła się we współczesną, samodzielną **Akademię Nauk Republiki Czeskiej** [Akademie věd České republiky – ANČR]²².

Mówiąc o korporacjach czeskich uczonych i wielkich autorytetach intelektualnych Czech i Czechosłowacji, nie sposób nie wspomnieć o zasługach wiel-

¹⁵ Szczegółowy skład poszczególnych gremiów ČAVaU w monografii: A. Šlechtová, J. Levora, *Členové České akademie věd a umění 1890-1952*, Academia, Praha 2004.

¹⁶ Przykładowo Biuro/Pracownia Słownika języka czeskiego [Kancelář Slovníku jazyka českého] powstała w 1911 roku.

¹⁷ Na przykład **Instytut Języka Czeskiego** [Ústav pro jazyk český] (działający od 1946 roku), **Instytut Fizyki Nuklearnej** [Ústav pro nukleární fyziku] (1946-50), **Badawczy Instytut Matematyki** [Badatelský ústav matematický] (1947) i **Instytut Literatury Czeskiej** [Ústav pro českou literaturu] (1947/48).

¹⁸ Instytuty: biologii, chemii, fizyki, geologii, matematyki, astronomii i polarografii.

¹⁹ Do ČSAV włączono także instytucje badawcze podległe (od czasów I Republiki Czechosłowackiej) Ministerstwu Szkolnictwa, Nauk i Sztuk [Ministerstvo školství, věd a umění], np.: **Państwowy Instytut Archeologiczny** [Státní ústav archeologický] (działający od 1919 roku), **Państwowy Historyczny Instytut Wydawniczy** [Státní historický ústav vydavatelský] (1921), **Instytut Orientalny/Orientalistyczny** [Orientální ústav] (1922), **Instytut Słowiański** [Slovan-ský ústav] (1922) i inne.

²⁰ Nazwy trzech stopni członkowskich ČSAV: członek zwyczajny = akademik [*řádný člen = akademik*], członek korespondent [*člen korespondent*] i członek zagraniczny [*zahraniční člen*].

²¹ A. Míšková, M. Franc, A. Kostlán (red.) (2010), op. cit.

²² Szczegółowa historia Akademii Nauk Republiki Czeskiej w monografiach i źródłach: J. Pokorný, J. Novotný, op. cit.; B. Šeplavý, *Česká akademie věd a umění*, SN, Praha 1950; A. Šlechtová, J. Levora, op. cit.; A. Míšková, M. Franc, A. Kostlán (red.), *Bohemia Docta. K historickým kořenům vědy v Českých zemích*, Academia, Praha 2010; http://www.cas.cz/o_avcr/historie/zakladaci_listina.html (dostęp: 3.03.2016).

kiego męża stanu i „prezydenta wyzwoliciela” [Prezident Osvoboditel], którym bez wątpienia był **Tomáš Garrigue Masaryk**²³, z szacunkiem nazwany przez Czechów przydomkiem „Tatíček” [‘ojczulek’]. Ten wybitny czeski polityk,

²³ **Tomáš Garrigue Masaryk** (1850-1937) – czeski polityk, założyciel Czeskiej Partii Ludowo-Postępowej (później realistycznej) [Česká strana lidová-pokroková/realistická], skupiającej zwolenników autonomii ziem czeskich w ramach monarchii austro-węgierskiej, współtwórca i pierwszy (najdłużej urzędujący) prezydent Czechosłowacji w latach 1918-1935, cieszący się do czasów współczesnych olbrzymim autorytetem wśród Czechów; pisarz i naukowiec, wykładowca i profesor praskiego Uniwersytetu Karola-Ferdynanda [Univerzita Karlo-Ferdinandova] w dziedzinie filozofii i socjologii (1882-1914). Pochodził z rodziny robotniczej o silnych tradycjach katolickich; jego ojciec był Słowakiem, a matka pochodziła z Moraw. W młodości pracował jako kowal i ślusarz; w latach 1872-1876 studiował filozofię w Bnie, Wiedniu i w Lipsku; następnie został profesorem filozofii na (czeskim) UK, założył i redagował czasopismo dotyczące czeskiej kultury i nauki pt. „Athenaeum”. Był jednym z redaktorów przedmiotowych *Słownika naukowego Otty*, opracowywał hasła z filozofii, logiki i nauk społecznych. Często prowokował gniew i niechęć elit polityczno-kulturalnych, pisząc rozprawy historyczne i aktywnie angażując się w medialne dyskusje na temat kontrowersyjnych spraw, za co niejednokrotnie był obrażany i uznawany za zdrajcę. Takie reakcje wywołały między innymi jego żądania uczciwej i naukowej analizy głośnych XIX-wiecznych falsyfikatów: *Rękopisu królowodworskiego* i *Rękopisu zielonogórskiego* czy walka z antysemickimi uprzedzeniami podczas głośnego tzw. procesu Hilsnera (1899-1900). Jako filozof rozwijał oraz propagował humanizm i racjonalizm (pod wpływem teorii anglosaskich) oraz etykę praktyczną, natomiast ostro krytykował niemiecki idealizm i marksizm; był członkiem Kościoła Ewangelickiego Braci Czeskich [Českobratrská církev evangelická]. W latach 1891-1993 i 1907-1914 był posłem do austriackiego parlamentu Reichsratu (reprezentował Partię Młodoczeską, a potem Partię Realistyczną). Zagrożony aresztowaniem i oskarżeniem o zdradę stanu, po wybuchu pierwszej wojny światowej opuścił Czechy, by przez Szwajcarię i Włochy dotrzeć do Londynu (został profesorem słowianoznawstwa w King’s College) i prowadzić agitację na rzecz niepodległości Czechów i Słowaków. W 1917 roku dotarł przez Francję do Rosji, gdzie współorganizował Legiony Czechosłowackie [Československé légie], walczące przeciwko Austriakom. Podczas podróży do USA, po spotkaniu z prezydentem W. Wilsonem, 18.10.1918 roku proklamował powstanie niepodległej Czechosłowacji. Po upadku Austro-Węgier został uznany przez aliantów za przywódcę czechosłowackich władz, a w 1920 roku wybrano go na prezydenta Czechosłowacji. Funkcję tę sprawował do 1935 roku (z powodu pogarszającego się stanu zdrowia przekazał ją E. Benešowi). Pozostawił po sobie bogaty dorobek publicystyczny, naukowy i polityczny. Żoną T. Masaryka została w 1878 roku amerykańska protestantka Charlotte Garrigue, której nazwisko przejął (zmarła nagle na nieznaną chorobę w 1923 roku). Mieli 5 dzieci (najstarszy syn, utalentowany artystycznie Herbert, zmarł młodo), z których młodszy syn Jan Masaryk był dwukrotnym ministrem spraw zagranicznych w latach 1940-1945 (rząd emigracyjny w Londynie) i 1945-1948. Postać i działalność państwowa T.G. Masaryka cieszy się nadal olbrzymim szacunkiem i autorytetem. Nazywany jest „ojcem niepodległej Czechosłowacji” i „prezydentem wyzwoliciem” [prezident osvoboditel]. Był 17 razy kandydatem do Pokojowej Nagrody Nobla, a od 1930 roku jego cześć jest chroniona ustawą o zasługach dla kraju, tzw. *Lex Masaryk*, brzmiąca: *Tomáš Garrigue Masaryk zasloužil se o stát* [T.G. Masaryk zasłużył się dla państwa]. W 1990 roku ustanowiono nowe odznaczenie czechosłowackie (a od 1993 roku już tylko czeskie) – Order T.G. Masaryka [řád T.G. Masaryka] – przyznawane za zasługi dla rozwoju demokracji i praw człowieka. Niemal we wszystkich czeskich miastach znajduje się pomnik T.G. Masaryka (lub przynajmniej popiersie), jego podobizna zaś zdobi czeski banknot o najwyższym nominale 5000 koron. J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk*, Ossolineum, Wrocław 1996; J. Tomeš a kol., *Český biografický slovník XX. století*, Paseka, Praha 1999.

a zarazem naukowiec, popularyzator i protektor wiedzy, nauki oraz nowoczesności w sferze umysłowej i postępu cywilizacyjnego wniósł znaczne zasługi dla czechosłowackiej demokracji i niepodległego państwa (w tym Pragi) oraz czeskiej (i słowackiej) nauki i życia intelektualnego owych czasów. Autorytet pierwszego prezydenta przyczynił się do wielu inicjatyw naukowych, dla których sam stał się patronem. W 1919 roku T.G. Masaryk podpisał Ustawę nr 50 DzUiR²⁴, na mocy której powstał w Brnie drugi²⁵ czeski uniwersytet z czterema tradycyjnymi, klasycznymi wydziałami – filozoficznym, prawniczym, przyrodniczym i lekarskim, nazwany jego imieniem – **Uniwersytet Masaryka** [Masarykova univerzita]. Czechosłowacki prezydent także przez kilka pierwszych lat ideowo i materialnie²⁶ wspierał powstanie i działalność niezależnej i samorządnej instytucji badawczej o charakterze techniczno-ekonomicznym pod oficjalną nazwą **Akademia Pracy Masaryka** [Masarykova akademie práce – MAP]²⁷ z siedzibą w Pradze, której członkami byli wybitni profesorowie i kierownicy instytutów czeskich wyższych szkół technicznych (politechnik). Inicjatywa założycielska tej swoistej akademii nauk techniczno-ekonomicznych pod patronatem T.G. Masaryka została uroczysto ogłoszona 20.12.1918 roku przez Zgromadzenie Narodowe [Národní shromáždění] w dniu powrotu prezydenta do ojczyzny, zaś ramy prawne jej powstania i strukturę organizacyjną określono w Ustawie nr 86 DzUiR z dnia 29.01.1920²⁸. Jednym z wielkich osiągnięć MAP

²⁴ DzUiR — *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Republiki Czechosłowackiej* [Sb. z. a nař. – *Sborník zákonů a nařízení Československé republiky*].

²⁵ Z historycznego punktu widzenia drugi uniwersytet na ziemiach Korony Królestwa Czeskiego powstał w 1573 roku w Ołomuńcu. Jednak uczelnia ta (przez długie lata kolegium jezuickie, a potem akademia) wielokrotnie była przenoszona, a w 1855 roku została zlikwidowana. Ołomuński uniwersytet został po latach odnowiony w 1946 roku jako **Uniwersytet Palackiego** [Univerzita Palackého v Olomouci], jego patronem stał się wielki czeski myśliciel i naukowiec F. Palacký.

²⁶ Prezydent T.G. Masaryk wspierający ideę pansofii (wszechstronnej wiedzy ogólnej) stworzonej w Renesansie przez J.A. Komeńskiego (Comeniusa) przeznaczył w 1919 roku milion ówczesnych koron pochodzących z darów amerykańskich Czechosłowaków, którzy powierzyli czechosłowackiemu prezydentowi prawo dysponowania tym funduszem zebrany dla dobra niepodległej ojczyzny. Zob. http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2264_00.htm (dostęp: 3.03.2016).

²⁷ Tę czeską nazwę można też tłumaczyć na język polski jako: Masarykowska Akademia Pracy.

²⁸ W swych założeniach ta instytucja badawcza miała pełnić następujące zadania: 1) studiowanie potrzeb gospodarki narodowej, koniecznej dla rozwoju narodu czechosłowackiego; 2) studia postępu badawczego za granicą i organizacja wysyłania stypendystów w tym celu za granicę; 3) rozwiązywanie różnych problemów czasowych; 4) wykłady, publikacje, biblioteki, czytelnie wszystkich czasopism specjalistycznych, popularyzacja nowych wynalazków i kierunków badań; 5) wystawy stałe i okresowe, 6) bibliografie, archiwum i wycinki; 7) poradnia dotycząca wszelkiej pracy; 8) założenie pracowni, sal zajęciowych, laboratoriów, zbiorów, koniecznych do technicznego i naukowego badania materii. [W brzmieniu oryginalnym, przekład D.T. z: *První*

była redakcja i patronat naukowy nad znakomitą wielką 11-tomową encyklopedią tematyczną pt. **Czechosłowacka wiedza o ojczyźnie** [Československá vlastivěda], gdzie każdy z tomów stanowi wyczerpujące monograficzne opracowanie tytułowego zagadnienia odnoszącego się do ówczesnej Czechosłowacji²⁹. Do historii przeszedł także zorganizowany przez MAP (z inicjatywy i pod patronatem T.G. Masaryka) w Pradze w dniach 20-24.07.1924 roku **I Międzynarodowy Kongres Naukowego Kierowania Pracą** [cz. První mezinárodní kongres pro vědecké řízení práce, ang. Prague International Management Congress], w którym wzięło udział ponad 50 naukowców zagranicznych, ekonomistów i menedżerów pracy – w tym polscy badacze, by wspomnieć np. prof. Karola Adamieckiego³⁰ kierującego polską delegacją i współpracującego przez lata z MAP.

Na przełom XIX i XX oraz pierwszą połowę XX wieku przypadły także trzy doniosłe inicjatywy naukowo-wydawnicze, które bez wątpienia są związane z Pragą i jej elitą intelektualną. Ich redakcja i wydanie cieszyły się dużym zainteresowaniem w krajach słowiańskich, dzieła te stawały się pokojowym orężem walki z germanizacją i madziaryzacją Słowian, będąc ostatnim akordem XIX-wiecznego panslawizmu (i austrosławizmu popularnego w Królestwie Czeskim), do którego impulsem był Zjazd/Kongres Słowiański w Pradze (1848), w którym uczestniczyli reprezentanci większości narodów słowiańskich (Czesi, Polacy, Słowacy, Ukraińcy, Serbowie, Chorwaci i Rosjanie). Mowa tu o wydaniu kilku nowoczesnych czeskich/czechosłowackich encyklopedii – dwóch wielkich encyklopedii uniwersalnych (w kolejności chronologicznej): *Słownika naukowego J. Ottý,*

ročenska Masarykovy akademie práce (M.A.P.). Zpráva o založení a činnosti za leta 1920 až 1923, I. Vznik a ustavení M.A.P., MAP, Praha 1924, s. 7.]

²⁹ Każdy z 11 tomów (10 + suplement) tego dzieła nosi na stronie tytułowej dopisek: *Pod protektoratem Masarykovy akademie práce*. Kolejne tomy tematyczne to: 1. *Przyroda [Příroda]*, 2. *Człowiek [Člověk]*, 3. *Język [Jazyk]*, 4. *Historia [Dějiny]*, 5. *Państwo [Stát]*, 6. *Praca [Práce]*, 7. *Literatura [Písemnictví]*, 8. *Sztuka [Umění]*, 9. *Technika*, 10. *Oświata [Osvěta]*, 11. (suplement) *Historia [Dějiny]*.

³⁰ **Karol Adamiecki** (1866-1933) – czołowy polski teoretyk zarządzania. Jego działalność naukowa jest związana z Pragą, współpracował bowiem z czechosłowacką Akademią Pracy Masaryka [Masarykova akademie práce], zaś w 1924 roku był przewodniczącym polskiej delegacji na I Międzynarodowym Kongresie Organizacji Naukowej w Pradze. Wygłosił tam referat pt. *Harmonizacja jako jedna z głównych podstaw organizacji naukowej*, który przyniósł mu międzynarodowe uznanie. Z inicjatywy K. Adamieckiego w 1925 roku przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, na wzór Akademii Pracy Masaryka, powołano pod jego kierownictwem autonomiczny Instytut Naukowej Organizacji, będący ośrodkiem rozwijania badań w tej dziedzinie i wdrażania ich zastosowań do praktyki. Za swoje zasługi naukowe oraz wkład w rozwijanie polsko-czechosłowackiej współpracy naukowej i badawczej został nagrodzony w 1929 roku najwyższym ówczesnym czechosłowackim (a obecnie czeskim) odznaczeniem państwowym – Orderem Białego Lwa IV klasy. A. Czech, *Karol Adamiecki – sylwetka organizatora*, AE, Katowice 1980; www.prazskyhradarchiv.cz/archivKPR/upload/b01.pdf (dostęp: 3.03.2016).

Słownika naukowego Masaryka [*Masarykův slovník naučný*] i kontynuacji suplementowej pierwszego dzieła, *Słownika naukowego J. Otty nowych czasów. Suplementy* [*Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky – OSNND*], które stały się cenionymi i jednymi z największych oraz kilku mniejszych słowników encyklopedycznych (leksykonów)³¹. Należy podkreślić, że wspomniane obydwie *Słowniki Naukowe J. Otty* są zaliczane przez leksykografów do najlepszych dzieł encyklopedycznych na świecie.

Na słynną encyklopedię Jana Otty, zasłużonego wydawcy i społecznika, składa się ***Słownik naukowy J. Otty*** [*Ottův slovník naučný – OSN*] i jego suplementowa kontynuacja *Słownik naukowy Otty nowych czasów* [*Ottův slovník naučný nové doby – OSNND*]; jest to nie tylko jedno z najdonioślejszych dzieł czeskiej oraz czechosłowackiej leksykografii encyklopedycznej, lecz także wybitny projekt leksykograficzny nowoczesnej encyklopedystyki europejskiej. Jest to zarówno „księga-matka” każdego wykształconego Czecha, jak i niezastąpione kompendium wiedzy slawistycznej, a tak wielowymiarowym i rzetelnym źródłem wiedzy o Słowiańszczyźnie i Europie (nie tylko słowiańskiej) przełomu XIX i XX wieku oraz okresu międzywojennego może się poszczycić niewiele narodów. Pierwsze wydanie encyklopedii *OSN* wraz z podtytułem *Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí* [*Ilustrowana encyklopedia wiedzy ogólnej*] ukazało się w latach 1888-1909³² i zaowocowało 28 tomami (w tym 1 suplement pt. *Doplňky*). Było to dzieło bez wątpienia oryginalne i nowatorskie pod względem redakcji haseł, tworzone na nowo, przy tym atrakcyjne pod względem formalnym i edycyjnym (z licznymi pięknymi ilustracjami, w tym wieloma kolorowymi kartami). Twórcy *OSN* założyli, że nie będzie to luksusowe wydawnictwo tworzone dla zysku i przeznaczone dla bogatszego kręgu odbiorców – pierwszy tom *Słownika naukowego Otty* kosztował 36 grajcarów, a całość (czyli 28 tomów) pod koniec cyklu wydawniczego aż 544 korony³³. Badania statystyczne

³¹ *Malý slovník naučný, Nový velký ilustrovaný slovník naučný, Komenského slovník naučný*. D. Tkaczewski, „*Ottův slovník naučný*” na tle czeskiej tradycji leksykograficznej: encyklopedia – twórcy – język, WUŚ, Katowice 2013, s. 60-70.

³² Pierwszy tom encyklopedii pojawił się na ladach księgarskich Królestwa Czeskiego (i nie tylko) dnia 22.01.1888 roku, a kolejne książki wydawano regularnie, w tempie jak na owe czasy imponującym, co 8 lub 9 miesięcy – innymi słowy, przez prawie dwadzieścia lat co roku ukazywało się półtora kolejnego tomu. Ibid.

³³ Wydawca zdawał sobie sprawę z faktu, że zakup kompletnego słownika, mimo szczerych starań minimalizacji ceny, to spory wydatek nawet dla bogatych rodzin, zwłaszcza że specjalnie dla tej publikacji przygotowana nabylszczana olchowa biblioteczka z sekretarzykiem kosztowała tylko ówczesnych 35 koron (dla porównania: 5 koron kosztował wówczas szwajcarski zegarek kieszonkowy). Jednak *OSN* stał się także patriotycznym symbolem emancypacji Czechów, dlatego z dużymi wyrzeczeniami kupowano go „na raty” w zeszytach, które później można było składać w tomy. W czasach współczesnych cały komplet oryginalnego *OSN*, w zależności od stanu

podają zaskakujące liczby dotyczące *OSN*: 27 tomów obejmuje 27 789 (z suplementem 28 912) stron tekstu, na których zamieszczono 139 418 haseł (z odsyłaczami i suplementem około 180 000), 4888 ilustracji i 479 specjalnych kart-załączników, co sytuuje go wśród światowych wielkich encyklopedii uniwersalnych. W latach następnych *OSN* doczekał się kolejnych wydań, także w wersji kieszonkowej³⁴, oraz swej kontynuacji, o której jeszcze będzie mowa.

Pierwszą w pełni czechosłowacką, powstałą po 1918 roku encyklopedią uniwersalną był *Słownik naukowy Masaryka* [*Masarykův slovník naučný – MSN*]. W 1924 roku opublikowano w prasie programową koncepcję powstania nowej encyklopedii przeznaczonej dla szerokiego odbiorcy, która miała nosić podtytuł *Ludowa encyklopedia wiedzy ogólnej* [*Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*]³⁵. Patronem ideowym i honorowym słownika został prezydent republiki T.G. Masaryk, co zawarto symbolicznie w nazwie. Prezydent państwa publicznie propagował i wspierał słownik organizacyjnie, lecz nie zredagował już w pełni żadnego hasła³⁶ mimo olbrzymiego doświadczenia z czasów, gdy był redaktorem *OSN*³⁷. Plany wydawnicze zakładały, że 6-tomowy słownik ukaże się na

zużycia, można kupić w antykwariatach za 10 000-15 000 koron, ale zainteresowanie jest małe, ponieważ ukazał się fotoreprint *OSN*, a także dużo tańsze i wygodniejsze w użyciu wydanie zdigitalizowane na CD.

³⁴ Współpracownikom i kontynuatorom dzieła J. Otty udało się jednak podjąć realizację jego idei – w 1926 roku na rynku księgarskim ukazał się kolejny mniejszy *Ottův kapesní slovník naučný a doplňky* [*Kieszonkowy słownik naukowy Otty z uzupełnieniem*], wydany w założonym przez twórcę *OSN* wydawnictwie – *Nakladatelství J. Otto spol. s r.o. v Praze, Karlovo nám.* 34. Ten „kieszonkowy” słownik zawierał 1813 stron, około 25 000 haseł, 14 map oraz ponad 3200 ilustracji.

³⁵ W praktyce ta mniejsza objętościowo – w porównaniu z wcześniejszymi wielkimi dziełami encyklopedycznymi *RSN* [*Riegrův slovník naučný*] *OSN*³⁵ – publikacja słownikowa miała wyakcentować specyficzne zagadnienia czeskie i słowackie oraz słowiańskie, jak również problematykę krajów sąsiadujących z Czechosłowacją. Informacje miały być w niej podawane w „telegraficznym skrócie”, a historię wyznaczać ważniejsze daty historii powszechnej i czesko-słowackiej.

³⁶ Ciekawostką stanowi fakt, że duży fragment tekstu hasłowego *Czechosłowacja*, który przygotował T.G. Masaryk dla *MSN*, został wykorzystany w 14. edycji jubileuszowej [*bicentenary edition*] doskonałej angielskiej *The Encyklopaedia Britannica* z 1968 roku. Było to wydarzenie bardzo nobilitujące, gdyż w tym wydaniu encyklopedii – uznanej powszechnie za encyklopedię najlepszą pod względem naukowym – ukazały się również hasła (artykuły) światowej elity intelektualnej, np.: A. Einsteina (hasło *czas i przestrzeń*), B. Russela (*filozoficzne dowody teorii względności*), G.B. Shawa (*socjalizm*), H. Forda (*przemysł*), E. Rutherforda (*radioaktywność*), F. Focha (*moralność wojenna*), L. Trockiego (*Lenin*) czy R. Baden-Powella (*skauting*). D. Hartmanová, *Historie československé encyklopedistiky do roku 1945...*, <http://full.nkp.cz/nkkr/Nkkr0001/0001015.html>, s. 21 (dostęp: 3.03.2016).

³⁷ Sam T.G. Masaryk, jako główny redaktor i edytor *OSN* samodzielnie opracował artykuły hasłowe dotyczące filozofii i logiki oraz psychologii i socjologii. Niestety późniejszy prezydent Czechosłowacji przerwał swą pracę w redakcji *Słownika naukowego Otty*, gdy bardzo aktywnie zaangażował się w naukowe i prawne spory, jakie rozgorzały wokół dwóch kontrowersyjnych tekstów owej doby, „staroczeskich” fałszyfikatów – *Rękopisu królowodworskiego* i *Rękopisu zie-*

rynku księgarskim pod koniec 1923 roku. To się jednak nie udało i dopiero w październiku 1924 roku wydrukowano pierwszy tom *MSN*, który w końcu uroczystie zaprezentowano i wprowadzono do sprzedaży w marcu 1925 roku z okazji 75. urodzin T.G. Masaryka. *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí* liczył 7 tomów; jego sprzedaż prowadzono faktycznie w latach 1925-1933 na zasadzie przedpłaty³⁸. Obecnie *MSN* stanowi znakomite źródło wiedzy o I Republice Czechosłowackiej. Prezentuje bogate życie polityczno-społeczne i kulturalne Czechów i Słowaków w latach międzywojennych w szerokim kontekście europejskim oraz słowiańskim, a hasła są dobrane w sposób optymalny i spełniający „praktyczne potrzeby czeskiego czytelnika jako członka narodu czechosłowackiego i [obywatela – D.T.] demokratycznego państwa, z myślą o jego interesach i potrzebach gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturalnych”. Mimo to w latach 30. słownik został ostro skrytykowany (przynajmy, że często była to krytyka uzasadniona)³⁹.

Drugim wielkim dziełem encyklopedycznym z lat 30. i 40. ubiegłego wieku (a właściwie kontynuacją *OSN*) jest *Slovník naukový J. Otty nových časův. Suplementy* [*Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky – OSNND*]. Pod koniec lat 20. powrócono do pomysłu uzupełnionej i poprawionej reedycji *OSN*. *OSNND* publikowano w latach 1930-43; były to tomy suplementowe, uzupełniające czy raczej kontynuujące pierwsze wydanie *OSN*, w których uwzględniono najnowsze wydarzenia historyczne oraz badania i opinie naukowe, a także uaktualniono dane statystyczne. W tym wydaniu większość haseł była nowa, a niewiele tekstów z wersji pierwotnej opracowano na nowo, poprawiono lub uzupeł-

lonogórskiego [*Královédvorský rukopis, Zelenohorský rukopis*]. W redakcji encyklopedii dochodziło do napięć na tym tle, co opóźniało wydanie pierwszego tomu *OSN*, planowanego na 1887 rok, i zagrażało budżetowi całego projektu. Dla dobra sprawy T.G. Masaryk zrezygnował ze swej funkcji.

³⁸ Każdy tom liczył sobie średnio około 1100 stron. Objętość kompletnego dzieła to z grubsza 100 000 haseł (redakcja nigdy nie podała tej liczby, jednak zawarta w 4. tomie informacja mówi, że tomy 1-4 zawierają prawie 64 500 haseł, jednak faktycznie jest ich około 100 000), zawartych na 7762 dwukolumnowych stronach. Wzorcem językowym i formalnym stały się wcześniejsze dzieła tego typu – słowniki F.L. Riegera (*RSN*) i J. Otty (*OSN*). Słownik jest bogato ilustrowany, lecz niezbyt atrakcyjnie dla czytelnika. Uzupełnienie wielu haseł stanowią odpowiednie ryciny lub rysunki piórkiem (tzw. *pérovky*), dodatkowo rzadziej pojawiają się całostronicowe jednobarwne ilustracje i zestawy map.

³⁹ Prasowi recenzenci *Slovníka naukového Masaryka* – P. Váša (redaktor poczytnych „Lidových novin”) oraz historyk B. Mendl zarzucali dziełu zdradę idei swego powstania, czyli sprzeniewierzenie się Masarykowskiemu ideałom i poglądom, jak również samej koncepcji merytoryczno-redakcyjnej (niedosyt i uproszczenia treści haseł) oraz formalno-edytorskiej dzieła. Dodatkowo jeden z zarzutów krytycznych dotyczył faktu, że opracowanie słownika powierzono jedynie praskim autorom i ekspertom – specjaliści spoza Pragi stanowili zaledwie około 3% ostatecznego składu redakcji spośród 255 stałych autorów dzieła.

niono. W pierwotnych planach edytorskich *OSNND* miał obejmować 8 tomów suplementowych (każdy po dwie księgi, czyli 16 części), które miały się ukazywać corocznie. Historia pokrzyżowała jednak te zamierzenia⁴⁰, lecz mimo nie-sprzyjających okoliczności *OSNND* z lat 1930-1943 zamknął się w 6 tomach (12 ksiąg)⁴¹. Rok 1945 przyniósł nadzieję na wznowienie oraz kontynuowanie wielkiego dzieła J. Otty i jego następców, ale tak się nie stało – dwóm ostatnim, w pełni opracowanym w czasie wojny tomom (4 księgi) z przyczyn obiektywnych i subiektywnych nie było dane trafić na rynek księgarski i półki bibliotek, gdyż powojenne czynniki historyczne i polityczne⁴² wpłynęły negatywnie na dokończenie wielkiego projektu Jana Otty. W ten sposób okaleczono tę cieszącą się 70-letnią tradycją nowoczesną czeską encyklopedię narodową o dwa ostatnie tomy. Jej historia kończy się zatem na hasle *Užok*, kolejne hasła od *V* do *Z* już się nie ukazały⁴³.

W latach 20. i 30. ubiegłego wieku Praga stała się także centrum interesującej inicjatywy językoznawczej, a nazwa miasta (w postaci przymiotnika) na trwałe weszła do annałów nauki światowej. Tu jesienią 1926 roku powstało **Praskie Koło Lingwistyczne** [Pražský lingvistický kroužek – PLK]⁴⁴, którego członków i dorobek w latach późniejszych nazwano **Praską szkołą strukturali-**

⁴⁰ W niepodległej, przedwojennej Czechosłowacji udało się wydać 9 ksiąg; 2 części przygotowane przed wojną ukazały się (w minimalnie ocenzurowanej wersji) w 1939 i 1940 roku, w warunkach okupowanego już pseudopaństwa – Protektoratu Czech i Moraw, w 1943 roku zaś wydano tzw. wojenną 12. księgę opatrzoną specjalnym komunikatem końcowym do czytelników. Z nakazu niemieckich władz okupacyjnych projekt przerwano na czas nieokreślony.

⁴¹ *Słownik naukowy Otty nowych czasów* oprócz uzupełnień faktograficznych uwzględnia szczególnie rozwój wypadków historycznych od pierwszej wojny światowej do końca lat 30. *OSNND* zawiera zazwyczaj zupełnie nowe hasła oznaczone gwiazdką, a także nowe opracowania haseł z *OSN*, zmodernizowane zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy.

⁴² W niewyjaśnionych po dziś dzień okolicznościach gotowe teksty XIII i XIV tomu zdeponowane w Wydawnictwie Novina uległy rozproszeniu i prawdopodobnie częściowemu zniszczeniu w pierwszych dniach maja 1945 roku podczas powstania praskiego. Zespół redakcyjny był w stanie je odtworzyć, jednak tym razem na przeszkodzie stanęli niechętni *OSNND* politycy. Po osobistej interwencji bardzo wpływowego i kontrowersyjnego komunistycznego polityka Z. Nejedlego, dwukrotnego ministra szkolnictwa Czechosłowacji (1945-46, 1948-53), zakazano prac redakcyjnych i dalszej publikacji prawie gotowych, ostatnich czterech części (ksiąg) encyklopedii. Powodem tego zakazu był zarzut drastycznej ingerencji niemieckiej i protektoratowej cenzury w powstałe w czasie wojny tomy. Opinia ta była jednak niesprawiedliwa, toteż została ostro skrytykowana w kręgach ówczesnych czeskich (i czechosłowackich) elit intelektualnych. Z. Nejedlý, korzystając ze swojej pozycji w czechosłowackim rządzie, przez lata podtrzymywał swój zakaz, nie zezwalając na rewizję i weryfikację treści dwóch ostatnich tomów ani na ich ewentualną korektę.

⁴³ *Ottův slovník naučný nové doby* obejmuje 8585 stron druku w 6 tomach (12 księgach) i zawiera ponad 60 000 haseł.

⁴⁴ Szerzej na temat historii i dorobku PSS w monografii: *Praska szkoła strukturalna w latach 1926-1948. Wybór materiałów*, M.R. Mayenowa (red.), IBL PAN, Warszawa 1966.

styczną⁴⁵ (w dziedzinie językoznawstwa i literaturoznawstwa), która swe rozważania i wnioski opierała przede wszystkim na teorii światowej sławy szwajcarskiego lingwisty Ferdinanda de Saussure'a, uznawanego powszechnie za ojca nowoczesnej lingwistyki oraz semiotyki⁴⁶. Członkowie i zwolennicy teorii PLK kładli przede wszystkim nacisk na funkcjonalny charakter języka, ale również badali i opisywali system leksykalny i stylistykę językową, stworzyli od podstaw nową dziedzinę lingwistyczną językoznawstwa – morfonologię. W zakresie bilateralności teorii znaku językowego przyjęto jego ikoniczność i dychotomię – arbitralna (tj. niemotywowana) jedność dotyczy tego, co oznaczane (fr. *signifié*) i oznaczające (fr. *signifiant*), język to jednocześnie system znakowy (*langue*) i jego codzienna realizacja (*parole*), który ma znaczenie i wartość (*valeur*) – między tymi dwiema „stronami” dochodzi do syntezy, która interesowała badaczy z PLK⁴⁷. Cenne były publikacje PLK zajmujące się fonologią i morfologią jako novum w językoznawstwie; wprowadzono funkcjonalne pojęcie fonemu (zbioru cech dystynktywnych, np. dźwięczność/bezdźwięczność, zmieniających znaczenie) w odróżnieniu od głoski (znaczącego dźwięku tylko o fizycznych, akustycznych cechach). Stworzono także teorię funkcjonalności językowej, w której język jest rozumiany jako socjalno-interpersonalny obiekt szczególnego znaczenia i jednocześnie jest systemem składającym się z jednostek formalnych służących do komunikowania treści mentalnych, takich jak: fonem, morfem, leksem i syntaktem.

Do inicjatorów i założycieli należało kilku wybitnych językoznawców czeskich, głównie slawistów: **Vilém Mathesius**, **Bohuslav Havránek**, **Bohumil Trnka**⁴⁸; do ich grona dołączyli później **Vladimir Skalička** i **Jan Mukařovský**. Niedługo potem członkami Koła stali się wybitni lingwiści rosyjscy – slawista i literaturoznawca **Roman Jakobson**, fonolog **Nikołaj Trubieckoj** oraz **Alexander V. Isaczenko** i **Sergej Karcevskij**. W latach następnych w pracach Koła uczestniczyli językoznawcy czechosłowaccy (w tym z uniwersytetów w Brnie

⁴⁵ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, K. Polański (red.), Ossolineum, Wrocław 1999, s. 456.

⁴⁶ Rozwijali także koncepcję F. de Saussure'a o języku jako systemie znaków, wprowadzając nowe terminy *struktura* i *strukturalny*, od których utworzono nazwę całego kierunku metodologicznego.

⁴⁷ Również krytycznie podchodzono w Kole do historycznej lingwistyki komparatystycznej, gdyż preferowano tu badania synchroniczne od diachronicznych. Zwłaszcza niemieckiej lingwistyce porównawczej wytykano atomistyczne traktowanie pojedynczych głosek i ich zmian jako zdarzeń izolowanych, nie zaś zaliczanie ich do systemu głosek jako całości.

⁴⁸ PLK powstał dnia 6.09.1926 roku w pracowni anglisty z UK Viléma Mathesiusa (Praga, ul. Veleslavínova 4), gdzie zebrali się zaproszeni przez niego filolodzy i językoznawcy – B. Havránek, R. Jakobson, B. Trnka, Jan Rybka (iranista i turkolog, który potem nie działał aktywnie w Kole) oraz Henrik Becker (z Uniwersytetu w Lipsku, który wygłosił wykład pt. *Der europäische Sprachgeist*).

i Ołomuńcu) oraz z innych krajów⁴⁹. Po śmierci N. Trubieckiego w 1938 roku i wyemigrowaniu w 1939 roku R. Jakobsona z Czechosłowacji (przez kraje skandynawskie) do USA, Praskie Koło Lingwistyczne po dziesięciu latach swej działalności przestało funkcjonować. Autorem głównych tez PLK był R. Jakobson. Po raz pierwszy zostały one zaprezentowane w 1928 roku na I Kongresie Językoznawczym w Hadze oraz w postaci rozbudowanej treściowo na **I Kongresie Sławistycznym w Pradze** w 1929 roku. Także od tego roku Koło posiadało swój periodyk pt. „Prace Praskiego Koła Lingwistycznego” [fr. „Travauxdu Cercle Linguistique de Prague”]⁵⁰, którego pierwszy tom zawierał pełne tezy programowe dotyczące teorii i praktyki językoznawstwa ogólnego i sławistyki⁵¹. Od 1935 roku do czasów współczesnych organem PLK stało się prestiżowe czasopismo dotyczące teorii i kultury języka pt. „Slovo a slovesnost” [„Słowo i Literatura”]⁵², obecnie wydawane przez Instytut Języka Czeskiego AN RCz [Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky].

⁴⁹ Między innymi: **Josef Vachek, Otokar Fischer, Josef Ludvík Fischer, Vojtěch Jiráč, Václav Machek** oraz młodsza generacja zwolenników strukturalizmu: Karel Horálek, Pavel Trost, Vladimír Skalička, František Daneš, Adolf Kellner, Miloš Dokulil, Arnošt Lamprecht, Miroslav Komárek oraz Leontij Vasiljevič Kopeckij.

⁵⁰ Czasopismo „Travauxdu Cercle Linguistique de Prague” zostało odnowione w latach 60. specjalnym numerem o opozycji pojęć *centrum* i *peryferie*.

⁵¹ Dziesięć głównych tez PLK opracowanych i zredagowanych przez R. Jakobsona: **1)** Język jest systemem funkcjonalnym – systemem środków wyrazu powołanych do pełnienia określonych funkcji. Funkcja znaku jest determinowana przez jego budowę. Nie można zrozumieć żadnej pojedynczej zmiany językowej bez odniesienia do całego systemu. Zmiany językowe najpierw zachodzą na płaszczyźnie *parole* – mówienia, dopiero potem wchodzi do *langue* – systemu. **2)** Badania synchroniczne i diachroniczne są równoprawnione. Synchroniczny stan języka jest uwarunkowany diachronią. Ewolucja języka zachodzi również w synchronii. **3)** Istnieje język wewnętrzny (język myśli i pojęć) i uzewnętrzniiony (język obrazów, który może być wyrażony w mowie lub piśmie). **4)** Istnieje język intelektualny (służący komunikacji i informacji, pełniący funkcję społeczną) i emocjonalny (służący ekspresji mówiącego). **5)** Podstawowymi funkcjami języka są funkcja porozumiewawcza (znak kieruje na desygnat, mamy do czynienia ze znaczeniem literalnym) i poetycka (znak kieruje na samego siebie, należy doszukiwać się głębszych znaczeń). **6)** Funkcja komunikacyjna języka narzuca na niego konieczność bogacenia się, rozwijania. **7)** Język poetycki ma jedynie formę *parole*, jest indywidualną wypowiedzią twórcy. **8)** Zarówno język mówiony, jak i pisany może przyjąć formę dialogu i monologu. **9)** Język ogólnonarodowy to język literacki – ponaddialektalna forma języka. Ma on charakter normatywny. Jego wykształcenie nie jest znacząco uwarunkowane czynnikami zewnętrznymi. **10)** W języku obowiązuje zasada dychotomii, binaryzmu. Zob. A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, PWN, Warszawa 1978, s. 294; *Praska szkoła strukturalna...*, op. cit.; T. Hoskovec, *Pražský lingvistický kroužek osmdesátiletý*, „Tvar” 2006, č. 19, Praha, s. 12; J. Vachek, *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*, H&H, Jinočany 1999, s. 14.

⁵² „**Slovo a slovesnost**” to recenzowane czasopismo poświęcone problemom teorii i kultury języka. Wychodzi od 1935 roku i jego organem jest PLK. Publikuje pierwotnie czeskie i zagraniczne prace dotyczące semiotyki, semantyki, gramatyki, pragmatyki, socjolingwistyki, lingwistyki tekstu, teorii przekładu itp. Rozwija nadal praskie tradycje funkcjonalistyczne, dzięki czemu jest obecnie jednym z najważniejszych środkowoeuropejskich czasopism lingwistycznych i se-

4. Słynne praskie uczelnie i instytucje badawcze

Praga to obecnie największy i najważniejszy czeski, a także znaczący europejski ośrodek akademicki. W czasach współczesnych działa w mieście kilkanaście (państwowych i prywatnych) szkół wyższych, z których zaledwie kilka może się poszczycić starymi tradycjami sięgającymi późnego średniowiecza lub ostatnich 250 lat. Do grona tych zasłużonych praskich uczelni należą: Uniwersytet Karola [Karlova univerzita], Czeska Wyższa Szkoła Techniczna w Pradze [České Vysoké učení technické v Praze], **Akademia Sztuk Scenicznych w Pradze** [Akademie múzických umění v Praze]⁵³, **Akademia Sztuk Pięknych w Pradze** [Akademie výtvarných umění v Praze]⁵⁴ oraz **Czeski Uniwersytet Rolniczy w Pradze** [Česká zemědělská univerzita v Praze]⁵⁵. Dwóm pierwszym uczelniom i ich historii poświęcono tu nieco więcej uwagi.

miotycznych. „SaS” ukazuje się cztery razy w roku. Zob. <http://sas.ujc.cas.cz/index.php> (dostęp: 3.03.2016).

⁵³ **AMU – Akademie múzických umění v Praze** [Akademia Sztuk Scenicznych w Pradze] powstała w 1945 roku na podstawie dekretu prezydenta E. Beneša, jako następczyni i kontynuatorka tradycji Szkoły Mistrzowskiej Konserwatorium Praskiego, najstarszego konserwatorium muzycznego w Europie Środkowej założonego w 1811 roku. Uczelnia ta wówczas prowadziła studia podyplomowe dla utalentowanych muzycznie i aktorsko absolwentów innych kierunków studiów. Obecnie AMU posiada 3 wydziały: Wydział Teatralny [Divadelní fakulta – DAMU], Wydział Filmowy i Telewizyjny [Filmová a televizní fakulta – FAMU] oraz Wydział Muzyki i Tańca [Hudební a taneční fakulta – HAMU]. Światowej sławy absolwentami AMU są między innymi: Jiří Bělohlávek [szef i dyrygent Filharmonii Czeskiej], reżyserzy: Miloš Forman, Agnieszka Holland, Věra Chytilová, Milan Kundera, Emir Kusturica, Juraj Jakubisko, Jan Hřebejk, Jiří Menzel, Jan Svěrák i Otakar Vávra oraz wielu wybitnych aktorów, muzyków i śpiewaków. <https://www.amu.cz/cs> (dostęp: 3.03.2016).

⁵⁴ **AVU – Akademie výtvarných umění v Praze** [Akademia Sztuk Pięknych w Pradze] została założona w 1799 roku przez cesarza Franciszka I (lecz uczyć zaczęto tu dopiero w 1800 roku) z inicjatywy Towarzystwa Patriotycznego Przyjaciół Sztuki [Společnost vlasteneckých přátel umění]. Uczelnia została zreformowana i upaństwowiona w 1890 roku, zaś w 1922 roku dekretem prezydenta T.G. Masaryka uznana za pierwszą czechosłowacką państwową szkołę wyższą sztuk pięknych (plastycznych). Współczesne secesyjne obiekty uczelni (Pl. Jana Palacha) powstały w tzw. secesyjnym baroku na przełomie XIX i XX wieku, a ich autorami i architektami są Václav Roštlapil i Jan Kotěra. Oprócz kierunków artystycznych w dziedzinie nauk plastycznych (malarstwo, rzeźba, grafika, plastyka itp.) są także prowadzone studia z architektury i wzornictwa przemysłowego. <https://www.avu.cz/> (dostęp: 3.03.2016).

⁵⁵ **ČZU – Česká zemědělská univerzita v Praze** [Czeski Uniwersytet Rolniczy w Pradze] jest wyższą uczelnią rolniczą o ponad stuletniej tradycji. Już w 1776 roku na ówczesnym UK były prowadzone wykłady dotyczące nauk gospodarczych. Na mocy dekretu cesarskiego z 1812 roku dołączono te nauki do politechniki. Pierwsze wykłady o tematyce leśnej odbyły się w 1848 roku. Na mocy dekretu cesarza Franciszka Józefa I w 1906 roku powołano 4-letnią specjalizację rolniczą na ówczesnej praskiej politechnice (ČVŠT). Dotychczasowy fakultet rolniczy w ramach ČVŠT został w 1920 roku zreformowany i wyodrębniony, w wyniku czego powołano samodzielną Wyższą Szkołę Inżynierii Rolniczej i Leśnej [Vysoká škola zemědělského a lesního inženýrství] w strukturze Czeskiej Wyższej Szkoły Technicznej (ČVUT). W latach 1932-36 uczelnia doczekała się nowych obiektów w Dejvicach. W 1952 roku przekształcono dotychcza-

Do grona miast uniwersyteckich nadweltawska stolica weszła niepozornie już w XIV wieku, gdy na mocy trzech aktów prawnych⁵⁶ w latach 1347-49⁵⁷ cesarz niemiecki i król czeski Karol IV założył dostojny uniwersytet praski, historycznie nazwany od imienia fundatora **Uniwersytetem Karola w Pradze** [łac. Universitas Carolina Pragensis, cz. Univerzita Karlova v Praze – UK]. Był to trzydziesty czwarty uniwersytet w Europie, lecz pierwszy położony na północ od Alp, ale jego tytuły naukowe i godności akademickie były uznawane we wszystkich europejskich krajach chrześcijańskich. Wzorem organizacyjnym dla postępowego władcy były uniwersytety w Paryżu, Bolonii i Neapolu, studia rozpoczynano na wydziale nauk wyzwolonych („artystycznych”), czyli filozoficznym, i można je było kontynuować na pozostałych wydziałach – teologicznym, prawniczym lub lekarskim. Studenci (żacy) i nauczyciele (profesorowie) rozpatrywali sprawy i podejmowali decyzje dotyczące całego uniwersytetu podzieleni na cztery „nacje” (w których obrębie były skupione dalsze narody), tj.: czeski (obejmował oprócz mówiących po czesku i niemiecku Czechów i Morawian, a także południowych Słowian i mieszkańców Węgier), bawarski (obejmował Austriaków, Szwabów, mieszkańców Frankonii i Nadrenii), polski (obejmował Ślązaków, Polaków i Rusów)⁵⁸ oraz saski (obejmował mieszkańców Marchii Miśnieńskiej, Turyngii oraz Górnej i Dolnej Saksonii, Danii i Szwecji). Studenci czeskiej narodowości stanowili wówczas 16-20% ogólnej liczby żaków. Nauka i studia na UK rozpoczęły się już w 1347 roku, zaś w 1366 roku uczelnia zyskała pierwsze Kolegium Karola, a następnie w 1383 roku swój historyczny główny obiekt – gotyckie Karolinum (obecnie rektorat i zabytkowa

sową VŠZLI (w ramach ČVUT) w pełni samodzielną Wyższą Szkołę Rolniczą w Pradze [Vysoká škola zemědělská v Praze], protoplastę współczesnego Czeskiego Uniwersytetu Rolniczego w Pradze (ČZU). Uczelnia posiada obecnie 6 wydziałów: Wydział Agrobiologii, Źródła Spożywczych i Naturalnych [Fakulta agrobiologie, potravinových a přírodních zdrojů], Wydział Eksploatacyjno-Ekonomiczny [Provozně ekonomická fakulta], Wydział Techniczny [Technická fakulta], Wydział Rolnictwa Tropikalnego [Fakulta tropického zemědělství], Wydział Środowiska Naturalnego [Fakulta životního prostředí], Wydział Leśniczy i Drzewny [Fakulta lesnická a dřevařská]. <http://www.czu.cz/cs/?r=298> (dostęp: 3.03.2016).

⁵⁶ Były to (chronologicznie): *Akt erekcyjny* (bulla) papieża Klemensa VI podpisany w Avignon (26.01.1347), *Akt fundacyjny* króla czeskiego Karola IV (7.04.1348), który gwarantował immunitet uczelni wobec władz świeckich, potwierdzony później także przez Karola IV (ale już jako cesarza niemieckiego) tzw. *Dyplomem z Eisenach* (14.01.1347). *Dějiny přírodních věd v českých zemích* (1. část), *Elektro*, čís. 10, <http://www.odbornecasopisy.cz/elektro/casopis/tema/dejiny-prirodnich-ved-v-ceskych-zemich-1-cast--12890> (dostęp: 3.03.2016).

⁵⁷ Za dzień powstania jest uznawany 7.04.1348 roku, kiedy przypada święto UK.

⁵⁸ Królowa Polski Jadwiga ufundowała w Pradze kolegium dla studentów z Polski i Litwy. Ona także zaprosiła liczne grono profesorów praskiego UK do odwiedzin Krakowa z wykładami, na nowo powstającą Akademię Krakowską (1364), protoplastę Uniwersytetu Jagiellońskiego.

aula). Król Karol IV w 1409 roku zreformował uczelnie Dekretem Kutnohorskim, nadając większe prawa decyzyjne czeskim reformistom („nacji” czeskiej przypadały 3 głosy, a wszystkim pozostałym „nacjom” cudzoziemskim tylko jeden), co spowodowało odejście większości profesorów i zaków na uniwersytety niemieckie, głównie do nowo założonego uniwersytetu w Lipsku. Ta decyzja przyczyniła się do regionalizacji i obniżenia prestiżu uczelni. Na początku XV wieku dużą rolę w dziejach UK odegrali postępowi przedstawiciele ruchu husyckiego, których przywódca i Mistrz **Jan Hus** – filozof, teolog (wybitny reformator religijny i społeczny) oraz twórca nowoczesnej czeskiej ortografii – był wykładowcą i rektorem (1401-1412), jednak jego męczeńska śmierć spowodowała opowiedzenie się uczelni po stronie utrakwistów, a następnie upadek uniwersytetu i jego izolację, do czego przyczyniły się krwawe wojny husyckie. W drugiej połowie XV wieku działał tu tylko wydział nauk wyzwolonych, który skupiał wielu wybitnych naukowców, jednak kształcono na nim przeważnie nauczycieli. W połowie XVI wieku powstało w Pradze konkurencyjne wobec UK kolegium jezuickie (1556), które cesarz Maciej podniósł w 1611 roku do statusu uniwersytetu, stary Universitas Carolina Pragensis podupadał, a po klęsce białogórskiej (1620) popadł w niełaskę u Habsburgów; w 1654 roku Ferdynand III Habsburg połączył wydział sztuk wyzwolonych z kolegium jezuickim, tworząc akademię jezuicką, a w tym samym roku na bazie starego UK powołano do życia **Uniwersytet Karola-Ferdynanda** [łac. Universitas Carolo-Ferdinanda, cz. Univerzita Karlo-Ferdinandova – UK-F], działanie wznowił też odnowiony wydział prawa i wydział lekarski. W wyniku konfliktu między arcybiskupstwem i cesarzem UK-F został podporządkowany państwu, od połowy XVIII wieku kształcono tu nauczycieli, księży, lekarzy i urzędników oświeceniowo-absolutystycznego państwa. W wyniku reform Józefa II, po kasacie zakonu, jezuitów usunięto nie tylko z uczelni, ale i życia publicznego, a językiem nauczania zamiast łaciny stał się język niemiecki. W 1848 roku studenci UK-F uczestniczyli w powstaniu na ulicach Pragi, po którym to w 1849 roku podczas tzw. absolutyzmu bachowskiego cesarski minister oświaty i namiestnik ds. Królestwa Czeskiego hr. L. von Thun zreformował na mocy nowej ustawy wszystkie austriackie uniwersytety na wzór idei Wilhelma von Humbolta na wolne uczelnie ze sporą autonomią. W 1882 roku, w wyniku napięć między Czechami i Niemcami, UK-F został podzielony na dwa uniwersytety – czeski i niemiecki, na których liczby studentów dość szybko zaczęły rosnąć, jednak grupa czeskich studentów zaczęła dominować nad niemiecką. Obydwie uczelnie wzbogacały się o nowe obiekty, działali i wykładali na nich wybitni naukowcy i badacze oraz politycy – w niemieckim między in-

nymi np.: Ernst Mach, Christian Doppler, Albert Einstein i Anton Rintelen⁵⁹, zaś w czeskim późniejszy prezydent Czechosłowacji – T.G. Masaryk. Warto wspomnieć, że w latach 90. XIX wieku (oficjalnie od 1897 roku) zezwolono kobietom na studia w austriackich (a co za tym idzie – czeskich) szkołach wyższych, w wyniku czego już w 1901 roku panie uzyskały pierwsze doktoraty⁶⁰.

Po upadku Austro-Węgier i powstaniu Republiki Czechosłowackiej parlament w 1920 roku przyjął ustawę zwaną „lex Mareš”⁶¹, która potwierdziła dziedzictwo i tradycje czeskiego Uniwersytetu Karola oraz istnienie w Pradze Uniwersytetu Niemieckiego⁶². W latach następnych obie uczelnie dynamicznie się rozwijały, ich zaplecze rozrosło się o nowe obiekty badawcze i dydaktyczne, powstały nowe wydziały (w tym nauk przyrodniczych), znacznie wrosła ilość studiujących kobiet. Rosło także grono (nie tylko czeskich) wybitnych absolwentów UK i UN⁶³, późniejszych naukowców (w tym slawistów i polonis-

⁵⁹ Anton Rintelen – zasłużony profesor prawa, minister szkolnictwa, jeden z twórców i polityków I Republiki Austriackiej (1919-34), później Federalne Państwo Austriackie do 1938, skompromitowany wspieraniem austriackich faszystów i niejasną rolą w puczu lipcowym, w którym zginął kanclerz E. Dollfuss.

⁶⁰ Cztery pierwsze doktoraty uzyskały absolwentki „Minervy” (pierwszego, elitarnego gimnazjum dla dziewcząt otwartego w Pradze – i całej Austrii – w 1890 roku): Marie Zdenka Baborová i Marie Fabiánová (filozofia), Anna Honzáková (medycyna, zasłużona praska lekarka w latach 1905-40 w Pradze) oraz Alice Masaryková (filozofia). E. Uhrová, *Anna Honzáková a jiné dámy*, Praha 2012.

⁶¹ Ustawa nr 135/1920 Dz.U. o stosunku uniwersytetów praskich [Zákon č. 135/1920 Sb. z. a n., o poměru pražských universit] przyjęta 19.02.1920 i nazwana „lex Mareš” od nazwiska inicjatora – posła, profesora i tłumacza Františka Mareša. W jej wyniku czeski UK przejął wszystkie historyczne obiekty UK-F (w tym historyczne Karolinum i archiwum) oraz prastare insygnia, pieczęcie i zabytki materialne. Sprawa przekazania insygniów trwała od 1920 aż do 1934 roku, obfitując w liczne potyczki prawne, słowne awantury i przepychanki siłowe, co nazwano w historii UK tzw. insygniadą. T. Pasák, *Český fašismus (1922-1945) a kolaborace (1939-1945)*, Práh, Praha 1999; M. Nakonečný, *Vlajka: k historii a ideologii českého nacionalismu*, Chvojko nakladatelství, Praha 2001.

⁶² Uniwersytet niemiecki w 1921 roku przeniesiono do Liberca, gdzie funkcjonował pod nazwą Karl-Ferdinands-Universität.

⁶³ W całej historii UK między innymi (alfabetycznie): **naukowcy, badacze i teoretycy**: Mistr Klaret (teolog i leksykograf), Jakoubek ze Stříbra (teolog), Jan Hus (filozof i reformator religijny), Jan Campanus Vodňanský (humanista), Jan Gebauer (lingwista), Ernest Gellner (socjolog), Jiří Grygar (astrofizik i astronom), Václav Bělohradský (filozof i socjolog), Bernard Bolzano (filozof i matematyk), Eduard Čech (matematyk), Václav Černý (literaturoznawca), Josef Dobrovský (filolog i historyk), Max Dvořák (historyk sztuki), Karel Engliš (ekonomista), Karel Farský (teolog), Václav Hlavatý (matematyk), Antonín Holý (chemik), Miroslav Hroch (historyk i teolog), Jan Janský (odkrywcą typów/grup krwi), Josef Jireček (slawista i historyk), Josef Jungmann (bohemiasta), Miroslav Katětov (matematyk), Luboš Kohoutek (astronom), Jaromír Korčák (geograf, demograf i statystyk), Viktorin Kornel ze Všehrd (prawnik), František Kovář (teolog), Křišťan z Prachatic (astronom i lekarz), František Lexa (egiptolog), Johann Josef Loschmidt (chemik), Lukáš Pražský (teolog), Vilém Mathesius (lingwista), Jan Marcus Marci (lekarz), Jan Mukařovský (literaturoznawca), Jan Patočka (filozof), František Martin Pelcl (bo-

tów⁶⁴), polityków i ludzi kultury. Jednak w latach 30. napięcia narodowościowe na praskich uczelniach przybierały na sile, do czego przyczyniły się także totalitarne rządy A. Hitlera w sąsiednich Niemczech i konflikt sudecki, a potem traktat monachijski. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Pragi (15.03.1939) i proklamowaniu powstania Protektoratu Czech i Moraw, w wyniku manifestacji studenckich i niepokojów ulicznych (w czasie których studenci zginęli, zostali aresztowani, wywiezieni do obozów koncentracyjnych, a potem zamordowani), władze okupacyjne zamknęły „tymczasowo” wszystkie czeskie szkoły wyższe na trzy lata, zaś majątek UK przejął Uniwersytet Niemiecki⁶⁵. W 1945 roku uczelnia niemiecka została zlikwidowana⁶⁶, jej cały majątek przejął UK, jednak w wyniku wojennej zawieruchy zginęły bezpowrotnie cenne pamiątki historyczne i dokumenty (w tym np. królewski Akt założycielski UK). W latach stalinowskich uniwersytet zorganizowano na wzór radziecki, dopiero po 1989 roku powrócono do najlepszych tradycji uniwersyteckich. Dziś jest to jedna z cenionych

hemista), Georg Placzek (fizyk), Leopold Pospíšil (prawnik i antropolog), Jan Evangelista Purkyně (fizjolog), Emanuel Rádl (biolog i filozof), František Šmahel (historyk), Josef Šusta (historyk), Ferdinand Stolička (paleontolog), Václav Vladivoj Tomek (historyk), Petr Vopěnka (matematyk i filozof), René Wellek (historyk literatury), Max Wertheimer (psycholog); **laureaci Nagrody Nobla:** Carl Ferdinand Cori (biochemik), Gerty Coriová (biochemiczka), Jaroslav Heyrovský (chemik); **politycy:** Leopold Hasner von Artha, Edvard Beneš (prezydent Czechosłowacji), Prokop Drtina, Milada Horáková (prawniczka), Ivan Horbaczewski, Karel I (ostatni cesarz austriacki i król czeski), Karel Kramář (prawnik), Alois Rašín (ekonomista), Ota Šik (ekonomista), Peter Tomka, Petr Zenkl; **literaci, dziennikarze i krytycy:** Max Brod (pisał w j. niem.), Karel Čapek, Bohumil Hrabal, Alois Jirásek, Franz Kafka (pisał w j. niem.), Egon Erwin Kisch (pisał w j. niem.), Václav Kliment Klicpera, Jiří Krupička, Milan Kundera, Karel Hynek Mácha (poeta i wieszcz epoki romantyzmu), Karel Poláček, Milada Součková, Pavel Stránský, František Xaver Šalda, Alois Vojtěch Šmilovský, Dominik Tatarka, Vladislav Vančura, Dušan Třeštík (historyk), Michal Viewegh, Jiří Weil; **reżyserzy i aktorzy:** Jan Stanislav Kolár, Ladislav Smoljak. W tym gronie są także **Polacy**, jak np. Leon(ard) Moszczeński (1889-1940) – doktor wszech nauk lekarskich, oficer Wojska Polskiego (komandor MW), zamordowany w Katyniu; Bogusław Kożusznik (1910-96) – profesor medycyny, działacz polityczny i społeczny.

⁶⁴ Nieoficjalne początki polonistyki na UK datujemy na 1848 rok, gdy powstały pierwsze publikacje poświęcone tym zagadnieniom. Do pierwszych badaczy, slawistów i filologów polskich należeli: Jan Pravoslav Koubek, František Ladislav Čelakovský, Vaclav Hanka, Henryk Suchecki, Josef Kolář i Adolf Černý. „Nowożytna”, instytucjonalna filologia polska w ramach UK powstała w 1923 roku, do grona profesorów i wykładowców należeli: Marian Szyjkowski, Iza Šaunová, Karel Krejčí, Theodor Bešta, Otakar Bartoš, Luboš Řeháček i Jan Petr. Do znanych absolwentów praskiej polonistyki należą doświadczeni tłumacze literatury polskiej: Vlasta Dvořáčková, Helena Stachová i Josef Vlášek. Zob. M. Benešová, R. Dybalska-Rusin, L. Zakořalová, *90 let pražské polonistiky – dějiny a současnost*, UK, Praha 2013, s. 83-133.

⁶⁵ W latach 1939-45 funkcjonował on pod nazwami Deutsche Karls-Universität in Prag, a następnie *Frontuniversität*.

⁶⁶ W 1945 roku niemiecki uniwersytet został rozwiązany i zamknięty, jednak do jego działalności nawiązuje *Collegium Carolinum* działające obecnie w Monachium.

w świecie uczelni środkowoeuropejskich⁶⁷, posiada swą bazę dydaktyczną w Pradze, Hradcu Králové i Pilźnie – siedemnaście wyspecjalizowanych wydziałów [*fakulta*]⁶⁸ oraz bibliotekę akademicką, wydawnictwo Karolinum, dwa chóry, zespół artystyczny, orkiestrę, a także bogatą infrastrukturę socjalno-bytową w wyżej wymienionych miastach (kilka osiedli akademickich, stołówki i obiekty sportowe).

W Pradze rozwijano nie tylko nauki humanistyczne; działał tam także od 1707 roku zasłużony Instytut Stanowej Szkoły Inżynierskiej [Ústav stavovské inženýrské školy, Česká škola technická], później Czeska Szkoła Techniczna [Česká škola technická], uczelnia, która od 1920 roku do czasów współczesnych nosi nazwę **Czeska Wyższa Szkoła Techniczna w Pradze**⁶⁹ [České vysoké učení technické v Praze – ČVUT]⁷⁰. Po II wojnie światowej na mocy Dekretów Edwarda Benesa zlikwidowano przedwojenną Politechnikę Niemiecką działająca równoległe z ČVUT (zamkniętą w czasie okupacji). Obecnie uczelnia posiada osiem wydziałów⁷¹ dzielących się na katedry i zakłady; nauka jest także

⁶⁷ Obecnie UK to najlepszy uniwersytet czeski należący do grona przodujących uczelni środkowej i wschodniej Europy. Od lat współzawodniczy o kolejne miejsca w pierwszej trzydziestce najlepszych szkół wyższych z najlepszym polskim Uniwersytetem Warszawskim (23. miejsce) i rosyjskim Uniwersytetem Łomonosowa w Moskwie, które plasują się obok siebie w zestawieniu Ranking Web of Universities. W skali światowej, w prestiżowych rankingach np. *Academic Ranking of World Universities '2015* (Ranking szanghajski) w trzeciej setce (201-300) na 500 najlepszych światowych uniwersytetów. Zob. http://www.webometrics.info/en/ranking_europe/central_eastern_europe; <http://www.shanghairanking.com/ARWU2015.html> (dostęp: 3.03.2016).

⁶⁸ Czeskie nazwy wydziałów: 1) Katolická teologická fakulta, 2) Evangelická teologická fakulta, 3) Husitská teologická fakulta, 4) Právnícká fakulta, 5) 1. Lékařská fakulta, 6) 2. Lékařská fakulta, 7) 3. Lékařská fakulta, 8) Lékařská fakulta v Plzni, 9) Lékařská fakulta v Hradci Králové, 10) Farmaceutická fakulta v Hradci Králové, 11) Filozofická fakulta, 12) Přírodovědecká fakulta, 13) Matematicko-fyzikální fakulta, 14) Pedagogická fakulta, 15) Fakulta sociálních věd, 16) Fakulta tělesné výchovy a sportu, 17) Fakulta humanitních studií.

⁶⁹ Nazwę tę można też ekwiwalentnie przetłumaczyć jako Politechnika Czeska w Pradze.

⁷⁰ W 1920 roku w chwili swego oficjalnego powstania ČVUT stanowiła związek siedmiu szkół wyższych o profilu technicznym zajmujących się: 1) budownictwem inżynieryjnym, 2) inżynierią kulturową, 3) architekturą i budownictwem naziemnym, 4) inżynierią maszynową i elektrotechniczną, 5) inżynierią rolniczą i leśną, 6) inżynierią chemiczno-technologiczną i 7) naukami specjalnymi; w 1921 roku założono w strukturze ČVUT nowy Instytut Badawczy i Doświadczalny Materiałów i Konstrukcji Budowlanych [Výzkumný a zkušební ústav hmot a konstrukcí stavebních] (czyli tak zwany Instytut Kloknera [Kloknerův ústav,]) zaś w 1929 roku do uczelni włączono także Wyższą Szkołę Handlową [Vysoká škola obchodní].

⁷¹ Wydziały ČVUT: 1) Wydział Budownictwa [Fakulta stavební], 2) Wydział Maszynowy [Fakulta strojní], 3) Wydział Elektrotechniczny [Fakulta elektrotechnická], 4) Wydział Jądrowy i Fizykalnoinżynierski [Fakulta jaderná a fyzikálně inženýrská] (+ Wydzielona Pracownia [Detašované pracoviště] Děčín), 5) Wydział Architektury [Fakulta architektury], 6) Wydział Transportowy [Fakulta dopravní] (+ Wydzielona Pracownia [Detašované pracoviště] Děčín), 7) Wydział Inżynierii Biomedycznej [Fakulta biomedicínského inženýrství], 8) Wydział Technologii Informatycznych [Fakulta informačních technologií].

prowadzona w pięciu specjalistycznych instytutach⁷². Dodatkowymi jednostkami uczelni są trzy centra⁷³, Instytut Fizyki Technicznej i Eksperymentalnej [Ústav technické a experimentální fyziky] ČVUT i Centralna Biblioteka [Ústřední knihovna] ČVUT, Rektorat ČVUT, wydawnictwo naukowe Česká technika oraz administracja zajmująca się zapleczem socjalno-bytowym dla studentów, uczelniana orkiestra i chór, jak również odbudowana Kaplica Betlejemaska na Starym Mieście (miejsce, w których swe kazania wygłaszał Mistrz Jan Hus). Praska politechnika należy do największych i najstarszych czeskich technicznych szkół wyższych, w 2014 roku zdobyła tytuł „Najlepszego uniwersytetu technicznego w RCz”⁷⁴; obecnie studiuje na niej około 22 000 studentów, z kolei w roku akademickim 2015/16 było prowadzonych 117 programów studiów, a w ich obrębie 457 specjalizacji. Uczelnia jest wysoko notowana w międzynarodowych rankingach technicznych szkół wyższych⁷⁴, a jej dyplom ma charakter prestiżowy.

W latach 20. powstało kilkanaście placówek badawczych i naukowych, większość miała swą siedzibę w Pradze, a do najważniejszych należą: **Państwowy Instytut Statystyczny** [Státní ústav statistický], **Państwowy Instytut Meteorologiczny** [Státní ústav meteorologický], **Państwowy Instytut Geofizyczny** [Státníústav pro geofyziku], **Państwowy Instytut Geologiczny** [Státní ústav geologický], **Państwowy Instytut Historyczny** [Státní historický ústav], **Instytut Socjalny Republiki Czechosłowackiej** [Sociální ústav Československé republiky], **Wojskowy Instytut Geograficzny** [Vojenský zeměpisný ústav], **Wojskowy Instytut Lotniczy** [Vojenský letecký ústav] i **Państwowy Instytut Radiologiczny** [Státní ústav radiologický], a także powstałe w 1922 roku – **Instytut Sło-**

⁷² Specjalistyczne instytuty ČVUT: 1) Instytut Studiów Wyższych Masaryka [Masarykův ústav vyšších studií], 2) Instytut Kloknera [Kloknerův ústav], 3) Uniwersyteckie Centrum Budowli Efektywnych Energetycznie [Univerzitní centrum energeticky efektivních budov], 4) Czeski Instytut Informatyki, Robotyki i Cybernetyki [Český institut informatiky, robotiky a kybernetiky], 5) Instytut Wychowania Fizycznego i Sportu [Ústav tělesné výchovy a sportu].

⁷³ Trzy specjalistyczne centra ČVUT: 1) Centrum Obliczeniowe i Informatyczne [Výpočetní a informační centrum], 2) Inovacentrum (Centrum Transferu Technologii i Współpracy z Przemysłem [Centrum pro transfer technologií a spolupráci s průmyslem] ČVUT oraz otwarte w 2014 roku futurystyczne Centrum Informacyjne [Informační centrum] ČVUT pod nazwą AIR House (zaprojektowane przez studentów Wydziału Architektury w ramach międzynarodowego konkursu pt. Solar Decathlon '2013 odbywającego się w USA).

⁷⁴ W 2014 roku w rankingu *QS World University Rankings* ČVUT znalazło się na miejscu 451-460 spośród tysięcy światowych uniwersytetów w dziedzinach: *Civil and Structural Engineering* na miejscu 51-100, *Mechanical Engineering* na 101-150, *Computer Science and Information Systems* i *Electrical Engineering* na 151-200, podobnie też *Mathematics* i *Physics and Astronomy*. <http://www.topuniversities.com/universities/czech-technical-university-prague#wur> (dostęp: 3.03.2016).

wiański [Slovanský ústav] i **Instytut Orientalny/Orientalistyczny** [Orientální ústav] oraz **Czechosłowacki Instytut Zagraniczny** założony w 1929 roku⁷⁵.

I Republika Czechosłowacka może się poszczycić wieloma osiągnięciami w zakresie odkryć i wynalazków, do czego przyczyniło się 105 instytutów badawczych działających przy (czeskich i niemieckich) wyższych szkołach technicznych, głównie w Pradze i Brnie, ale swój udział w tym zakresie miały także instytuty i laboratoria rozwojowe wielkich przedsiębiorstw przemysłowych, zwłaszcza firm farmaceutycznych. W 1937 roku istniało w Czechosłowacji 146 takich państwowych i prywatnych placówek (przemysłowych), a ich działania koordynowała **Czechosłowacka Narodowa Rada Badawcza** [Československá národní rada badatelská] oraz **Czechosłowackie Towarzystwo Normalizacyjne** [Československá normalizační společnost – ČNS]⁷⁶. Tragiczna dla czeskiej nauki i środowiska badawczego była niemiecka okupacja i represje w Protektoracie Czech i Moraw. Przede wszystkim zamknięcie wszystkich czeskich szkół wyższych, zerwanie w czasie wojennej zawieruchy międzynarodowych kontaktów i prac badawczych oraz ograniczenia materialne uniemożliwiły dalszą działalność naukową. W latach 1939-45 wielu czeskich naukowców (w tym żydowskiego pochodzenia), a zwłaszcza lekarzy, zginęło w egzekucjach lub zmarło w obozach koncentracyjnych. Pracownicy naukowcy zwolnieni z zamkniętych uczelni pracowali jednak dalej (dobrowolnie lub przymusowo), prowadząc badania i nielegalnie ucząc w „zastępczych” przemysłowych placówkach badawczych i laboratoriach, zwłaszcza farmaceutycznych⁷⁷. W Pradze takie działania prowadził chemik organiczny **Rudolf Lukeš** (kierownik Towarzystwa Produkcji

⁷⁵ Warto wspomnieć o naukowej i konserwatorskiej opiece nad zabytkami i historycznym dziedzictwem materialnym; w tym celu powołano **Państwowy Urząd Ochrony Zabytków** [Státní památkový úřad], jego 3 filie rejonowe – dla Czech w Pradze, dla Moraw i Śląska w Brnie oraz dla Słowacji i Rusi Zakarpackiej w Bratysławie.

⁷⁶ ČNS powstała w 1922 roku jako jedna z dwudziestu europejskich organizacji normalizacyjnych skupionych w Londynie (International Standards Association); na początku lat 30. liczyła 71 członków (zazwyczaj największe czzechosłowackie zakłady przemysłowe) i działała w 62 komisjach branżowych.

⁷⁷ Od 1939 roku w centrum badawczym Zakładów Bati w Zlinie [Baťovy závody ve Zlíně] były prowadzone przez zespół **Karla Čupra**, profesora Politechniki w Brnie [Vysoké učení technické v Brně], tajne zajęcia matematyki, natomiast wykłady i ćwiczenia z chemii dla ponad pięćdziesięciu słuchaczy rozpoczął tu **Otto Wichterle**, docent Politechniki Praskiej [České vysoké učení w Praze] i prekursor czeskiej chemii makrocząsteczkowej, który w 1940 roku opracował i wyprodukował włókno polimerowe *silon*, zaś w Zlinie wraz ze studentami prowadził techniczne badania polimerów. Późniejszy profesor O. Wichterle był autorem około 200 prac naukowych i podręczników oraz ponad 150 wynalazków, z czego najważniejsze to odkrycie hydrożeli (1954), substancji, z których wyprodukował pierwsze (a potem na skalę przemysłową) elastyczne soczewki kontaktowe (1956) opracowaną przez siebie metodą odlewania ośrodkowego (1961). J. Tomeš a kol., op. cit.

Chemicznej i Hutniczej [Spolek pro chemickou a hutní výrobu] w dzielnicy Vysočany), aresztowany przez Niemców profesor UK **Václav Dolejšek** (Instytut Fizyki Zakładów Škoda [Fyzikální ústav Škodových závodů] złożony w 1932 roku), zespół lekarzy, farmaceutów i przyrodników – między innymi **Ivan Málek**, **Halena Rašková**, **Bohumír Budín** (laboratoria Fabryki Farmaceutycznej Fragnera [Fragnerovy farmaceutické továrny] połączonych firm Fragner i Interpharma w dzielnicy Měcholupy w 1931 roku), którzy w wyniku rozległych badań i eksperymentów otrzymali pod koniec 1944 roku antybiotyk Mykoin BF-510, pierwszą penicylinę wyprodukowaną na kontynencie europejskim.

5. Wybitne postacie życia naukowego socjalistycznej Czechosłowacji

Lata powojenne to dla czeskiej nauki okres dość burzliwy z przyczyn politycznych, zwłaszcza gdy po przewrocie lutowym (1948) w 1952 roku powołano Czechosłowacką Akademię Nauk [Československá akademie věd – ČSAV], na czele której stanął **Zdeněk Nejedlý**, kontrowersyjny przedwojenny naukowiec – historyk, literaturoznawca i muzykolog, a później komunistyczny polityk i stalinowski działacz kulturalny. Jednak mimo politycznych ograniczeń wielu z członków ČSAV, aktywnych naukowców i ich studentów reprezentowało europejską naukę na najwyższym poziomie, o czym świadczą ich prestiż i sukcesy w latach 50. i 60.⁷⁸ Głośnym wydarzeniem naukowym w 1957 roku było Międzynarodowe sympozjum chemii makromolekularnej w Pradze, w którym wzięło udział ponad pięciuset naukowców z dwudziestu krajów świata, do czego przyczynił się sukces zespołu badaczy, którym kierował światowej sławy chemik makromolekularny prof. **Otto Wichterle**, badacz polimerów oraz między innymi nowoczesnych elastycznych soczewek kontaktowych. W latach następnych czeską naukę rozświetlił także prof. **Jaroslav Heyrovský**, laureat Nagrody Nobla w 1959 roku za odkrycie polarografii, nad czym badania prowadził jeszcze przed wojną. W latach 60. w kręgach intelektualnych i naukowych nie tylko z Pragi zaczęto dostrzegać niefunkcjonalność czzechosłowackiego systemu polityczno-społecznego oraz konieczną potrzebę opracowania koncepcji reformy ekonomicznej i gospodarczej ówczesnej CSRS. Tego zadania podjął się **Ota Šik**, dyrektor Instytutu Ekonomicznego ČSAV, a potem jeden z ideologów i reformatorów „Praskiej

⁷⁸ Do wybitnych akademików, naukowców-praktyków w tym okresie należeli między innymi: fizjolog Vilém Laufberger, botanik i fizjolog roślin Bohumil Němec, matematyk Eduard Čech, chemik fizyczny Jaroslav Heyrovský; chirurdzy Arnold Jirásek, Jiří Diviš i František Burian, oftalmolog Jaromír Kurz, endokrynolog Josef Charvát oraz znakomici interniści Josef Pelnář i Bohumil Prusík.

Wiosny”, którego koncepcja polegała na wypracowaniu dla Czechosłowacji „trzeciej drogi”, czyli połączeniu socjalistycznego planowania z mechanizmami rynkowymi, oraz szybkim wdrożeniu „socjalizmu z ludzką twarzą”. Na podstawie tej koncepcji powstały liczne studia i opracowania dotyczące problemów obecnej cywilizacji⁷⁹, rewolucji naukowo-technicznej i potrzeby modernizacji czechosłowackiego systemu polityczno-społecznego, natomiast pod wpływem sukcesów ówczesnej polskiej socjologii rozpoczęto rozległe badania stanu społeczeństwa czeskiego i słowackiego. Przemiany przechodziła także czeska (czechosłowacka) historiografia uprawiana przez **Instytut Historii** [Historický ústav] ČSAV (w tej dziedzinie wyróżniali się szczególnie **Josef Macek** i **František Graus**), gdyż stopniowo odrzucano tam dogmatyzm lat 50. oraz postulowano porzucenie izolowanej interpretacji czeskich dziejów na rzecz szerszego obrazu w kontekście dziejów europejskich i światowych. Opracowanie „po nowemu” czeskich dziejów najnowszych i współczesnych zburzyło wiele stalinowskich stereotypów i mitów (zwłaszcza dotyczących ruchu robotniczego i dziejów Czechosłowacji), co w 1968 roku stworzyło solidny grunt do przygotowań rozległych przemian politycznych i społecznych. Jednak stłumienie „Praskiej Wiosny” i dwadzieścia lat tzw. Husakowskiej normalizacji stały się „czarną kartą” czeskiej nauki – wielu naukowców z przyczyn politycznych pozbawiono możliwości pracy badawczej i dydaktycznej, spora grupa wyemigrowała, zaś ideologiczna presja lat 70. i 80. zniszczyła lub w dużym zakresie osłabiła nauki społeczne i humanistyczne, zerwane zostały zagraniczne kontakty i współpraca z nauką światową, z czego czeska (i słowacka) nauka otrząsała się przez kilka następnych lat.

Dopiero „aksamitna rewolucja” 1989 roku przyniosła po „zmarnowanych latach” prawdziwą wolność naukową oraz nowe perspektywy rozwoju i współpracy międzynarodowej, nie tylko europejskiej, ale i światowej. Duży wkład w tym zakresie włożyli czescy profesorowie chemii – **František Šorm** (założyciel Instytutu Chemii Organicznej i Biochemii ANRCz [Ústavorganické chemie a biochemie AV ČR]) oraz jego uczeń i następca **Antonín Holý**, który jest obecnie najczęściej cytowanym w świecie czeskim naukowcem⁸⁰.

⁷⁹ W 1963 roku przełomowym intelektualnym impulsem dla „wolnej myśli” stało się dzieło **Karla Kosika**, naukowca z Instytutu Filozofii [Filosofický ústav] ČSAV pt. *Dialektika konkrétního* (1963), w którym autor w świeży i oryginalny sposób spojrział na dzieła K. Marksa, G. Hegla i M. Heideggera oraz heglowską jedność myślenia, tworzenia i działania.

⁸⁰ Prof. **Antonín Holý** jako autor ma w swym imponującym dorobku ponad czterysta publikacji naukowych i sześćdziesiąt patentów. W jego laboratorium chemicznym powstało kilka nowych substancji antywirusowych, na bazie których opracowano nowe i skuteczne preparaty medyczne – m.in. leki zwalczające wirus HIV i chorobę AIDS, za co otrzymał w 2001 roku prestiżową Na-

Wymienione wcześniej dokonania czeskiej nauki związane z Pragą – zarówno w aspekcie ludzkim, jak i instytucjonalnym – dobitnie świadczą o wspólnych tradycjach czeskiej myśli badawczej i wynalazczej. Dwunastoletnia współpraca czeskiej nauki w ramach Unii Europejskiej, dotycząca prawie wszystkich dyscyplin, diametralnie zintensyfikowała takie działania, oferując nowe perspektywy i wyzwania (międzynarodowe granty i projekty), a Praga wraz z jej zapleczem intelektualnym i naukowym staje się nowoczesnym i ważnym ośrodkiem badawczym Europy i świata, a nie tylko pięknym historycznym miastem i środkowoeuropejską mekką turystyczną.

Literatura

- Almanach České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa, 1891-1918*, <https://katalog.vsb.cz/authorities/62511#?id=x0GK-EYfQyChU82jvnfS2Q&pageSize=10&sorting=default>.
- Benešová M., Dybalska-Rusin R., Zakopalová L., *90 let pražské polonistiky – dějiny a současnost*, UK, Praha 2013.
- Bohemia Docta. K historickým kořenům vědy v Českých zemích*, A. Mišková, M. Franc, A. Kostlán (red.), Academia, Praha 2010.
- Československá vlastivěda*, O. Hujer (red.), Sfinx/Janda Bohumil, Praha 1930-36.
- Czech A., *Karol Adamiecki – sylwetka organizatora*, AE, Katowice 1980.
- Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, L. Nový (red.), UK, Praha 1961.
- Dějiny přírodních věd v českých zemích* (1. část), *Elektro*, čís. 10, <http://www.odborne-casopisy.cz/elektro/casopis/tema/dejiny-prirodnich-ved-v-ceskych-zemich-1-cast--12890> (dostup: 3.03.2016).
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, K. Polański (red.), Ossolineum, Wrocław 1999, s. 456.
- Gruchala J., *Tomasz G. Masaryk*, Ossolineum, Wrocław 1996.
- Hartmanová D., *Historie československé encyklopedistiky do roku 1945...*, <http://full.nkp.cz/nkkr/Nkkr0001/0001015.html>.
- Heinz A., *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, PWN, Warszawa 1978, s. 294.
- Hoskovec T., *Pražský lingvistický kroužek osmdesátiletý*, „Tvar” 2006, č. 19, Praha.
- Hrabová L., Pospíchal M. a kol., *Palackéhocesta, Pohledy na život a činnost Františka Palackého a lidí mu blízkých, Sborník příspěvků k 200. Výročí narození Františka Palackého*, UP, Olomouc 1998.

grode Kartezjusza [Descartes Prize (*The European Prize for Outstanding Scientific and Technological Achievements Resulting from European Collaborative Research*)], wyróżnienie Komisji Europejskiej oraz lek przeciwko zapaleniu wątroby typu B. Osiągnięcia A. Holého są wysoko cenione w kraju i za granicą, jest uważany za światowy autorytet w tym zakresie.

- Kalista Z., *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*, Garamont, Praha 2009.
- Kořalka J., *František Palacký (1798-1876). Životopis*, Argo, Praha 1998.
- Kronika Českých zemí*, P. Bělina (red.), Fortuna Print, Praha 2003.
- Nakonečný M., *Vlajka: k historii a ideologii českého nacionalismu*, Chvojkovonakladatelství, Praha 2001.
- Novák J.V., Hendrich J., *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, F.Topič, Praha 1932.
- Osobnosti – Česko. Ottův slovník*, Ottovonakladatelství, Praha 2008.
- Pasák T., *Český fašismus (1922-1945) a kolaborace (1939-1945)*, Práh, Praha 1999.
- Petráň J., *Královská česká společnost nauk. Místo České učené společnosti v dějinách a v proudu vědy*, „Vesmír“ 1995, 74 (11), Praha.
- Pokorný J., Novotný J., *Česká akademie věd a umění 1891-1991. Sborník příspěvků k 100. Výročí zahájení činnosti*, HÚ AV ČR, Praha 1993.
- Praska szkola strukturalna w latach 1926-1948. Wybór materiałów*, M.R. Mayenowa (red.), IBL PAN, Warszawa 1966.
- První ročenka Masarykovy akademie práce (M.A.P.). Zpráva o založení a činnosti za leta 1920 až 1923, I. Vznik a ustavení M.A.P.*, MAP, Praha 1924.
- Ripellino A.M., *Praga magiczna*, PIW, Warszawa 1997.
- Šeplavý B., *Česká akademie věd a umění*, SN, Praha 1950.
- Sklenář K., *Obraz vlasti, příběh Národního muzea*, Nakl. Paseka, Praha 2001.
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Słowianie południowi i zachodni VI-XX wiek*, KiW, Warszawa 2005.
- Šlechtová A., Levora J., *Členové České akademie věd a umění 1890-1952*, Academia, Praha 2004.
- Słownik wyrazów obcych PWN*, E. Sobol (red.), WN PWN, Warszawa 1999.
- Tkaczewski D., „*Ottův slovník naučný*” na tle české tradice leksykografické: *encyklopedia – twórcy – język*, WUŚ, Katowice 2013.
- Tomeš J. a kol., *Český biografický slovník XX. století*, Paseka, Praha 1999.
- Uhrová E., *Anna Honzáková a jiné dámy*, E. Uhrová, Praha 2012.
- Vachek J., *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné*, H&H, Jinočany 1999.
- Vítá Vás Česká republika*, CD, Ministerstvo zahraničních věcí ČR, Praha 2005,
- http://www.cas.cz/o_avcr/historie/kralovska_ceska_spolecnost_nauk.html (dostup: 3.03.2016).
- http://www.cas.cz/o_avcr/historie/zakladaci_listina.html (dostup: 3.03.2016).
- http://www.cas.cz/o_avcr/historie/zakladaci_listina.html (dostup: 3.03.2016).
- <http://www.czu.cz/cs/?r=298> (dostup: 3.03.2016).
- <http://www.prazskyhradarchiv.cz/archivKPR/upload/b01.pdf> (dostup: 3.03.2016).
- http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2264_00.htm (dostup: 3.03.2016).

<http://www.shanghairanking.com/ARWU2015.html> (dostęp: 3.03.2016).

<http://www.topuniversities.com/universities/czech-technical-university-prague#wur>
(dostęp: 3.03.2016).

http://www.webometrics.info/en/ranking_europe/central_eastern_europe (dostęp: 3.03.2016).

<https://www.amu.cz/cs> (dostęp: 3.03.2016).

<https://www.amu.cz/cs> (dostęp: 3.03.2016).

<https://www.avu.cz/> (dostęp: 3.03.2016).

**PRAGUE AS A CZECH AND EUROPEAN CENTRE OF INTELLECTUAL
AND SCIENTIFIC LIFE IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES
(PEOPLE, INSTITUTIONS, INITIATIVES)**

Summary: Prague and its ‘prominent sages’ made an in conspicuous yet in valuable contribution to the Czech and global science, cultural and civilizational heritage, which exerted a considerable impact on the state of the 20th century science and contemporary knowledge in Europe. It is not only the merit of its researchers and scientists, but also of its distinguished universities, institutions of scientific life, and valuable Czech, European and worldwide intellectual initiatives (congresses, conferences, theoretical schools) or publishing projects (encyclopaedias, lexicons). This paper presents them in an orderly manner (chronologically), encompassing mainly the 19th century and the first half of the 20th century, as these Czech and Czechoslovakian achievements gaverise to the modern success and affected the condition of the Czech science and inventive thought.

Keywords: Prague, intellectual life and science, 19th and 20th century, people, institutions, initiatives.